

NR 2 2016

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Professor Birgitta Odén-Dunér in memoriam	1
Jens Vellev: Tycho Brahes liv, død og efterliv	2
Ola Svensson: Rön om rätt och rum. Tingsplatser och rättskretsar ur ett ortnamnsperspektiv	18
Solveig Fagerlund: Den sundska tunnan En upptäckt av ett »falskt och oriktigt» saltmått i Helsingborg	32

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Professor Birgitta Odén-Dunér in memoriam

Den 5 Maj 2016 avled professor Birgitta Odén-Dunér, 95 år gammal.

När Tidskriften Ales föregångare, Historisk tidskrift för Skåneland, 1961 väcktes ur den törnrosasömn den legat i sedan 1921, bestod dess första styrelse av tjugo ledamöter varav endast en var kvinna, dåvarande docenten Birgitta Odén-Dunér. Det var igen slump att hon blev vald – hennes begåvning och övriga goda egenskaper var uppenbara.

Hon skulle 1965 utnämnas till Sveriges första kvinnliga professor i historia och den första kvinnliga professorn någonsin vid Lunds universitet. Birgitta Odén hade 1955 disputerat på sin avhandling om finanspolitiken under sent svenskt 1500-tal. Sedan dess har hon verkat över ett brett fält inom bl.a. emigrationshistoria, socialhistoria, vetenskapsteori, kvinnohistoria, miljöhistoria, och slutligen de äldres historia förr, nu och i framtiden. Hon verkade även inom en av regeringen tillsatt grupp för framtidsstudier, ledd av Alva Myrdal.

Forskning var hennes livsluft, ett sätt att leva. Det innebar emellertid inte att hon isolerade sig från samtiden – tvärtom. Hon var övertygad om att historia också var en samhällsvetenskap, en vetenskap som samhället behövde för att förstå hur det förflutna präglar nutiden. Det som särskilt intresserade henne var hur samhället under olika förhållanden hade reagerat på diverse utmaningar. Analysen ledde fram till en större förståelse för samhällets och även den enskilda människans behov på flera plan som historiker tidigare inte hade studerat. I slutet av hennes liv var det åldrandet och döden som blev hennes forskningsfält. 2009 publicerades »Döden och trösten» i vilken hon undersökte hur människor i ett långt historiskt perspektiv sökt ge tröst när känslor av ångest, rädsla, ensamhet och vanmakt dominerar. Det kan tilläggas att Birgittas egen död var lugn och stillsam.

Hennes bibliografi är lång, liksom de hedersbevisningar hon erhållit, svenska såväl som utländska.

Birgitta var en arbetande medlem i Ales styrelse. Hon var medlem av redaktionen och skrev själv regelbundet artiklar under de tidigare åren. Som skribent var hon »Ale-mässig» ett uttryck som Ales första redaktör skapat. Birgitta definierade det som en lätt och vänlig ton, som täckte, men inte dolde – ett starkt sakligt engagemang. Senare blev hennes arbetsbörda så stor att bidragen blev färre. Hennes sista bidrag var minnesorden över Jörgen Weibull 1999. Hon upphörde emellertid inte att läsa tidskriften. När hon avled den 5 maj 2016 var hon fortfarande medlem i de Skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Jag har känt Birgitta Odén sedan 1969 då jag blev medlem av hennes seminarium och var anställd på halvtid av Birgitta Odén åren 1977–1982 inom projektet »De äldre – förr, nu och i framtiden». Vi förblev vänner livet ut. Birgitta skrev allt för hand, inget på maskin eller dator. Det ingick i mitt uppdrag att renskriva hennes manus och även en del av hennes omfattande korrespondens. Brev till de närmaste vännerna förblev handskrivna. Hennes arbetsrum på Historiska institutionen i Lund var litet och rymde inte mer än ett vanligt skrivbord samt bokhyllor. I det satt Birgitta, Pia Pikwer (assistent) och jag varje eftermiddag och trängdes runt skrivbordet. Vi lärde känna och uppskatta varandra väl. Det var trevligt och mycket stimulerande att arbeta för henne. Hon var omtänksam, snabbtänkt, varm, rolig. Birgitta var stilig, elegant och inte rädd för att strida när hon ansåg det nödvändigt i den akademiska världen. Hon var rättfram. Man kunde tala med henne om vad som helst. Det är att privilegium att ha haft Birgitta som vän och en stor sorg att hon inte längre finns bland oss.

Elisabeth Reuterswärd för styrelsen

Tycho Brahes liv, død og efterliv

Af Jens Vellev

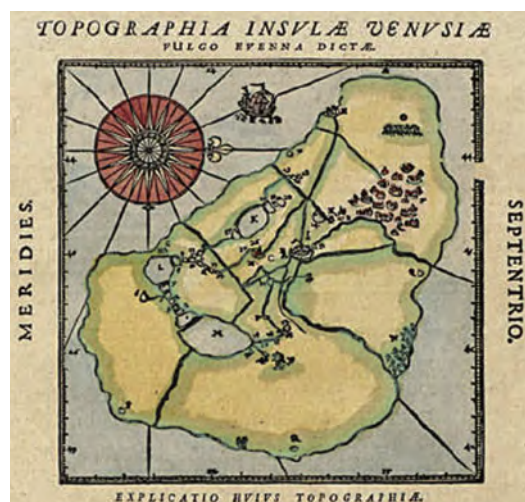
Fil. dr, universitetslektor, Aarhus Universitet

Astronomen Tycho Brahes eventyrlige liv sluttede i Prag i 1601. Inden havde han i over 21 år på den lille ø Hven med sine mange nykonstruerede instrumenter foretaget så mange nøjagtige observationer af himmellegemerne, at de dannede udgangspunkt for en helt ny astronomi. I 2010 blev hans grav genåbnet, og ved hjælp af analyser af udtagne prøver af knogler, tænder og hår har man kunnet belyse hans helbredstilstand helt frem til hans død.

Tycho Brahe i videnskabens søgelys

Den 8. august 1576 lagdes grundstenen til Tycho Brahes berømte bolig, Uraniborg, midt på den lille ø Hven mellem Sjælland og Skåne. Kong Frederik 2. havde givet øen i forlening til den 30-årige højadelige mand, der var kendt i Europa for sin astronomiske interesse. Med dette højst særprægede kongelige initiativ indledtes et grundvidenskabeligt projekt, som i de næste 21 år kom til at udfolde sig i et universitetslignende miljø med den stædige, men målbevidste Tycho som leder. Resultaterne kom ad højst forskellige veje til at få afgørende indflydelse på vores viden om de love, som kan forklare

himmellegemernes komplicerede bevægelser. Hans få trykte værker, mange håndskrevne observationsprotokoller og ikke mindst en omfattende brevveksling med forskere rundt om i Europa har i over 400 år dannet udgangspunkt for utallige videnskabelige afhandlinger. Hans liv er beskrevet på utallige sprog, og her indgår ofte redegørelser for omstændighederne omkring hans død og begravelse i Prag i 1601. Gravkrypten blev i 1901 som et led i markeringerne af 300-året for hans død genstand for en meget hurtig arkæologisk udgravning. Man ville især undersøge, om der overhovedet var bevaret rester fra begravelsen. Skeletter af både Tycho og

Den lille ø Hven, som i 21 år var rammen om Tycho Brahes intense forskningsliv, skulle naturligvis i hans publikationer kunne fremvises på værdig vis i form af en nøjagtig opmåling. Arbejdet blev udført ved hjælp af trigonometri, og her var Tycho Brahe en pioner. I 1580'erne indledte han arbejdet med en systematisk kortlægning af hele Danmark, men kun det lille kort over Hven blev færdigt. Det blev udført i træsnit og kunne sammen med afbildninger af nogle udvalgte astronomiske instrumenter indgå i hans berømte brevbog fra 1596: *Epistolarvm Astronomicarvm Libri*. Øens geografiske placering er markeret med længdeog breddegrader langs billedkanten. Bredden, 54–55 grader, kunne han let udregne med sine astronomiske instrumenter. Sværere var det med længen. De viste 44–47 grader er påført med udgangspunkt i tidens unøjagtige markering med 0-linje beliggende langt ude i Atlanterhavet. Mærkeligt nok er nord vist mod højre. Midt på øen ses Uraniborg.

hans kone blev fundet. Korte redegørelser på tysk og tjekkisk beskrev arbejdet. En gen-åbning af graven i 2010 har gjort det muligt at supplere resultaterne fra den mere end 100 år gamle undersøgelse.

Livet på Hven

Lad os vende tilbage til den særprægede bygning på Hven. Bygningen må have skabt forundring ikke blot i Danmark, men også rundt om i Europa. Aldrig havde man set et så særpræget bygningsværk. Det rejste sig på øens højeste punkt. Det var forsynet med indgange, som vendte direkte mod vest og øst. Omkring huset blev anlagt en have med blomsterbede og frugttræer. Det hele var omkranset af en kvadratisk beskyttende vold. I hjørnerne ud for hovedbygningens indgange var anbragt porte, der blev lukket om natten, mens der mod nord og syd blev opført små bygninger med samme karakteristiske udseende som hovedbygningen. Det samlede anlæg stod færdigt i 1580 og havde plads til en voksende familie.

Sammen med en efterhånden anselig skare af dygtige videnskabelige assistenter observerede Tycho Brahe nat efter nat skiftende positioner af måne, planeter og stjerner. Formålet var – med nyudviklede målemetoder – at indsamle meget store mængder af data, som skulle danne grundlag for beskrivelse af en helt ny astronomi. Ja, Tycho Brahe forestillede sig, at det kunne lykkes for ham at give et endegyldigt svar på spørgsmålet om universets opbygning.

På hans mekaniske værksted lidt mod nordvest blev der bygget flere end 20 instrumenter – store og små – med ofte komplicerede konstruktioner. De blev i første omgang placeret på små balkoner bygget af træ i form af selvstændige udbygninger til Uraniborg. Det viste sig dog hurtigt, at plads og stabilitet ikke var tilfredsstillende, og i 1584 lod han

Tycho Brahe var ikke blot stolt af sine astronomiske landvindinger – han omtalte ofte i begejstrede vendinger i sine breve de nyopførte bygninger, hvor arbejdet blev udført. I *Mechanica* fra 1598 med beskrivelser og illustrationer af en stor del af instrumenterne viste han ud over kortet af øen også et billede af det lille slot: Uraniborg. Under den detaljerede opstalt af bygningen er en grundplan, som anskueliggør principper i anlæggets opbygning. Beboelsen var koncentreret i den kvadratiske midterdel, mens observationer var henvist til de halvrunde udbygninger mod nord og syd. Øverst knejser en vejrhane, som kunne vise vindretningen. På illustrationen er bygningen med hvid farve, hvilket ikke skal tages som bevis for, at bygningen var hvidkalket. På andre versioner er der således andre farver på bygningen.

sydvest for sit spektakulære boligkompleks bygge et selvstændigt observatorium, *Stjerneborg*, hvor de største instrumenter blev placeret i nedgravede krypter med kuplede afdækninger.

Resultaterne af det storstilede observationsarbejde ville han udgive i fornemme bogværker, der blev trykt på eget trykkeri, som han i slutningen af 1584 lod indrette i

Fotoet viser den komplette manuskriptsamling. På hvert bind – bortset fra det yderste til venstre – er stemplet et kongemonogram. Nyindbindinger er foretaget under kongerne Frederik 7. (1848–63) og Christian 10. (1912–47). Alle de dyrebare protokoller opbevares i dag i fine kassetter med Frederik 9.s monogram udført i Det Kongelige Biblioteks bogbinderi.

Tycho Brahes mange astronomiske observationer blev løbende nedfældet i protokoller, som senere blev indbundet i pergamentbind. Det omfattende dokumentationsmateriale blev ca. 1662 købt af den danske kong Frederik 3. (1648–1670) for at indgå i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling.

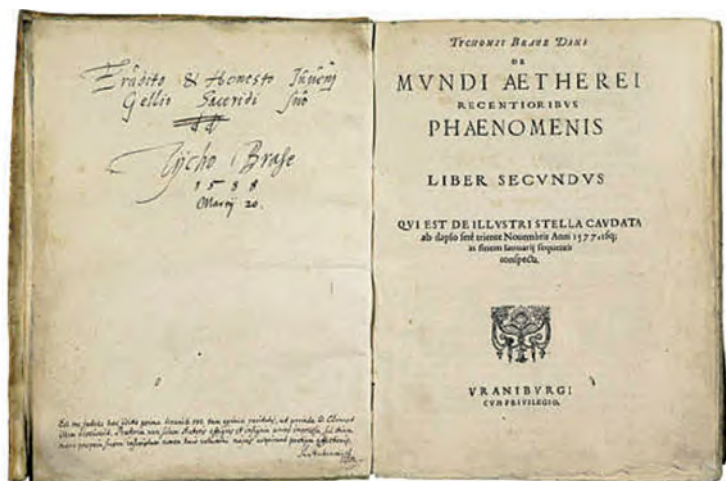
den sydlige voldbygning. Det første store astronomiske værk, *De Mvndi Aetherei Recentioribvs Phaenomenis* (Om i æterverdenen nyligt iagttagne fænomener), blev dog først færdigt 1588.

Papiret hertil måtte med stort besvær skaffes fra tyske papirværker. Ofte svigtede leverancerne, og Tycho besluttede, at han også ville opføre en papirmølle. Den blev med byggestart i 1590 placeret ved stranden syd-

vest for Uraniborg. For at kunne opsamle tilstrækkeligt regnvand til at drive det store møllehjul rundt blev der gravet et kompliceret net af damme og dæmninger, der strakte sig over en stor del af øens uopdyrkede arealer syd for Uraniborg. I 1592 kunne han som et delvis fuldendt privattryk udsende sit andet store astronomiske værk. Det blev først officielt udgivet i 1602 – året efter hans død. Det havde titlen *Astronomiae Instavratae*

Den første store publikation trykt på Tycho Brahes eget trykkeri udkom i 1588 med titlen *De Mvndi Aetherei Recentioribvs Phaenomenis*. Bogen drejede sig om iagttagelserne af en komet i 1577. Den fornemt udførte bog blev åbenbart trykt i et ganske stort oplag, og flere eksemplarer er bevaret i både privat og offentlig eje. Det viste eksemplar fra Det Kongelige Bibliotek er givet til Tycho Brahes discipel Gellius Sascridus (1562–1612).

Dedikationen fra den 20. marts 1588 er forsynet med forfatterens karakteristiske underskrift. Bogen var planlagt som bind 2 i en længere videnskabelig række, men udkom altså som det første.

I slutningen af 1800-tallet blev det opdaget, at der i nogle af Tycho Brahes bøger og manuskripter optrådte vandmærker i papiret. I flere tilfælde kunne motivet i form af et våbenskjold eller et billede af Uraniborg knytte forbindelsen til papirmøllen på Hven. I den ældre litteratur blev det mest interessante Hvenmærke med et skema-

tisk billede af Uraniborg vist i skematisk tegning med mange fejl til følge. Først med moderne fotografiske røntgenmetoder lykkedes det i 2005 at producere en afbildning med alle detaljer (tv.).

På grund af arkenes falsning i bogen vanskeliggøres fotograferingen, men ved sammenligning med flere mærker, hvor falsen er placeret anderledes, er det lykkedes at rekonstruere det ret komplicerede motiv (th.). Øverst knejser Pegasus over den fantasifulde bygning, som suppleres med Brahernes og Billernes våben. Mærkets diameter er ca. 7,5 cm.

Progymnasmata (Introduktion til en genoprettet astronomi). Kun en del af bogen blev trykt på papir fra den nyopførte mølle. Det var åbenbart svært at producere papir i så store mængder, som der krævedes til det påfaldende store bogoplæg på ca. 1.500. Det sidste omfattende bogværk, som udgik fra øens trykkeri, blev Tychos videnskabelige brevveksling med landgreve Wilhelm af Hessen og dennes hofastronom Christoffer Rothmann. Bogen udkom i 1596 efter flere års arbejde. Og igen blev blot dele af værket trykt på hans eget papir.

I 1597 forlod Tycho Brahe Hven og Danmark, og efter ophold i Rostock, Wandsbeck lige uden for Hamborg og Wittenberg slog han sig ned som hofastronom hos kejser Rudolf 2. i Prag. I Wandsbeck nåede han at få udgivet sin nok mest folkelige bog, *Astronomiæ instaurata Mechanica* (Den fornyede astronomis mekaniske del) med året 1598 på titelbladet. Det var et værk i stort format, som indeholdt beskrivelser af hans mange instrumenter, og de blev suppleret med ikke blot omtaler af Uraniborg og Stjerneborg, men også en kort selvbiografi. Hertil kom en række digte. Som noget særligt værdifuldt er bogen forsynet med en lang række detaljere-

de illustrationer, der dels er udført i træsnit, dels i kobberstik. Bogen blev trykt i et begrænset oplag på under 100 eksemplarer – ofte i dyre indbindinger. De fleste eksemplarer blev håndkoloreret. Tycho Brahes videnskabelige og venskabelige netværk var imponerende stort. Bøgerne blev med dedikationer foræret til udvalgte fagfæller og personer med høje positioner i Europa.

I løbet af de 21 arbejdsrige år på den lille ø nåede Tycho at få opført en række særprægede bygninger, som dannede rammen om et lille videnskabeligt privaturuniversitet. Det kunne naturligvis kun fungere med ham som den ubestridte foregangsmand. Efter hans bortrejse var det svært at finde en fornuftig brug til det lille renæssanceslot. Komplekset forfaldt. I 1623 blev 60.000 teglsten fra nedbrydningen solgt, og senere i århundredet vidnede kun udpløjede voldrester om den gloriøse fortid.

Døden i Prag

I sommeren 1599 nåede Tycho frem til Prag, hvor han ville fortsætte og afslutte sit store astronomiske projekt. Kejseren havde stillet slottet Benatky uden for Prag til hans rådige-

Den sidste nat, han levede, talte han i vildelse, men hele tiden ganske mildt, og idelig gentog han følgende ord som en, der former et vers:

Har jeg ikke levet forgæves!

Dette ønskede han uden tvivl at føje som en efterskrift til sine værker, og med disse ord ville han dedicere dem til eftertidens ihukommelse og brug.

Her indrettede Tycho sig med de små instrumenter, han havde medbragt. Stedet passede ham dog ikke, og i august 1600 var han tilbage i hovedstaden. De store instrumenter havde han efterladt på Hven. De var blevet pakket ned og sendt til Hamborg, hvorfra de med skib skulle bringes videre.

I november kunne han i et brev til en af sine venner meddele, at alle 28 instrumenter var nået frem. Kejseren havde købt et palæ beliggende højt over Moldaufloden nær slotet, hvor instrumenterne blev opsat, og i februar 1601 kunne han endelig i sikre og trygge omgivelser fortsætte det arbejde, der i fire år gang på gang var blevet afbrudt. Ob-

Keplers berømte redegørelse for Tycho Brahes sygdomsforløb, der førte til døden 24. oktober 1601, blev på latin indført i observationsprotokollen efter de sidste målinger den 11. oktober. Den senere så berømte assistent skriver:

»Den 13. oktober satte vor store Tycho Brahe, der led-sagede herren til Mincowiz til middag hos den velædle herre til Rosenberg, sig til bords uden at have skilt sig af med sin urin, som han plejede. Skønt der blev drukket lidt rigeligt, og han mærkede, at hans blære blev spændt, tilsidesatte han af høflighed hensynet til sit helbred. Da han var kommet hjem igen, var han ikke længere i stand til at lade vandet. Dengang sygdommen begyndte således, stod månen, der var i opposition til Saturn og i kvadratur til Mars, i Tyren, og Mars var på det sted, som Tycho havde fastslået som sin egen ascensens. Efter forløbet af de fem søvnløse dage kom urinen under de frygteligste smerter omsider frem, men alligevel hæmmet. Der fulgte stadig søvnløshed, indre feber og efterhånden også vildelse. Hans spisevaner, som man ikke kunne holde ham fra, gjorde ondt værre. Efter at vildelsen i nogle timer den 24. oktober havde ophørt, udåndede han ganske fredeligt, da naturen var besejret, under trøsteord, bønner og tårer fra venners og slægtninges side.

Fra dette øjeblik var således rækken af hans himmelobservationer afbrudt, og 38 års optegnelser fandt en afslutning.

servationerne blev genoptaget, og han kunne se frem til at få afsluttet de forskellige skriftlige publikationer, som i årevis havde været planlagt. Især drejede det sig om bogen *Astronomiæ Instauratæ Progygnasmata* (Introduktion til en genoprettet astronomi), som i den foreløbige udgave fra 1592 var blevet medbragt som løse ark. Men sådan skulle det ikke gå. Gennem indførslerne i den sidste observationsprotokol kan vi følge arbejdet. Men begejstringen var aftaget. Nogen lange sammenhængende iagttagelser blev det ikke til. Den 3. juli holdt Tycho selv op med at benytte protokollen. Den sidste indførsel var den 11. oktober. På den ledige plads på siden

havde Tychos betroede medarbejder Kepler (1571–1630) med tydelig skrift nedskrevet den senere så berømte skildring af Tychos sygdomsforløb, der førte til hans død den 24. oktober.

De efterladte skulle sørge for en standsmæssig begravelse. Tycho havde brudt forbindelsen til fædrelandet og havde som mæcen skiftet den danske konge ud med den tysk-romerske kejser. Vi ved ikke, om man diskuterede at begrave ham i familiekirken Kågerød nær fødegården i Skåne. Tycho var protestant, og som gravkirke blev valgt Teynkirken i Prags gamle bydel Staré Mesto. Den havde siden begyndelsen af 1400-tallet været benyttet af husitterne, der var opkaldt efter den bøhmiske reformator Johan Hus, som katolikkerne betragtede som kætter og brændte på bålet i 1415. Den danske historiker Jacob Langebek (1710–75) sammenfattede efter samtidige kilder begravelsesforløbet. Resultatet blev trykt i tidsskriftet *Danske Magazin* i 1746.

Fra den højt beliggende bolig på Moldaus venstre bred blev den sortklædte kiste med et stort optog ført over Karlsbroen og frem til kirken ved byens store torv. Kisten var dækket med sort fløjlsprydet med hans anevåben. Foran blev båret lys og fane, og bagved blev hans livhest trukket med dækken med hans våben. Kejseren deltog ikke, men 12 adelige kejserlige drabanter bar kisten. Derefter kom hustru, børn, studenter og tjenere fulgt af en række fine gamle medlemmer af kejserens råd. I kirken holdt Tychos ven – lægen Johannes Jessenius – tale på latin. På kisten lå Tychos sværd og sporer. Til slut blev de adelige og ridderlige ærestegn – fx faner – som det også var skik i Danmark, hængt over graven. Som en sidste bemærkning kunne Langebek beklage »hvilke nu i vor Tid alle er borte«.

Kisten kom til at stå i en muret gravkrypt foran kirkens sydøstligste pille tæt på kirkens

højalter. Stedet blev markeret med en stor gravsten i rødlig marmor, der var udført af et lokalt værksted.

Der gik nok nogen tid, før stenen var færdig. I hvert fald blev dødsåret, skrevet med romertal, angivet forkert: 1603 i stedet for 1601. I 1604 døde Tychos hustru, og hun blev gravlagt i krypten ved mandens side. En udvidelse af monumentet blev udført i form af et epitafium placeret lige over Tychos lodret stillede gravsten.

Der har været skrevet en del om årsagen til Tycho Brahes død. Keplers redegørelse for sygdomsforløbet var et internt notat. Derimod blev beskrivelsen af lægen Jessenius i den allerede 1601 trykte ligtale jo offentlig

Tycho Brahes gravsten er i dag placeret lodret op ad kirkeskibets sydøstligste pille. Foran ses den gravplade, som blev lagt over gravhvælvingen efter undersøgelsen i 1901. I 1604 blev hans hustru begravet ved hans side, og der blev lavet et epitafium, som ses over gravstenen med billedet af Tycho i fuld rustning.

kendt. Han peger på, at Tycho fik »en blærebetændelse, der – således som det plejer at være tilfældet – straks ledsagedes af en kontinuerlig feber, og af denne opstod en ganske let vildelse. Denne tilstand beskriver jeg ret udførligt med den hensigt, at der ikke skal blive øvet vold mod sandheden ved ganske uredkommende opdigtning.«

Den bemærkelsesværdige kommentar skyldes formentlig de hurtigt spredte rygter, der antydede, at Tycho var blevet forgivet. Der blev dog aldrig foretaget nogen undersøgelse, og ingen blev anklaget.

Gravåbningen i 1901

Monumentet for ægtefællerne i Teynkirken kom efterhånden til at se lidt forsømt ud. Tychos efterkommere blev hurtigt spredt. Ingen vendte tilbage til Danmark, og efter et par generationer var familien glemt. I 1901 ville man i Prag markere 300-året for den store astronoms død. Som en udløber af de planlagte festligheder blev det besluttet, at gravmonumentet skulle restaureres, og samtidig ville man benytte lejligheden til at undersøge graven. Byrådet gav sin tilladelse, og uden en større planlægning blev arbejdet indledt den 24. juni 1901.

Den hovedansvarlige for åbningen blev konservator og arkitekt Jan Herain (1848–1914). Forhåbningerne var ikke store, da mange mente, at graven var blevet ødelagt under de blodige religiøse stridigheder mellem katolikker og protestanter i 1620. Men hurtigt viste det sig, at resterne i form af skeletter af både Tycho og hans hustru lå nogenlunde velbevarede i den 2,30 × 1,76 store hvælvede krypt. De to kister af træ var stærk formuldede. Hans kranium havde lidt en del overlast på grund af nedfaldne hvælvingssten. Efter en hurtig rensning kunne det konstateres, at han ved begravelsen var iført en fornem silkeskjorte. Hele skelettet blev taget

op af graven. På benene var der garnstrømper, på fødderne silkesko. En hue fuldendte udstyret. Der var ingen tøjrester i hustruens grav.

Læger blev tilkaldt, så der kunne udarbejdes en faglig medicinsk rapport. Den udkom på tryk året efter ved den senere berømte læge Jindrich Matiegka (1862–1941). Som noget helt særligt for den tid blev der tilkaldt en fotograf, som forevige de Tychos kranium. På en af de fine åbenbart stærkt retoucherede og diskret farvelagte optagelser kunne det ses, at partiet ved næseroden havde en let grønlig farve, der sikkert skyldtes metalsalte fra den helt opløste protese, som Tycho altid

Efter en hurtig rensning blev de bevarede rester af Tychos kranie fotograferet af Prags førende fotograf Jan Langhans (1851–1928). På det retoucherede og farvelagte aftryk, som opbevares på Det Kongelige Bibliotek i København, ses det kraftige overskæg. Næseryggen har fået den grønlig tone, som blev observeret ved undersøgelsen.

Tycho Brahe har ofte ladet sig afbilde. Portrætter i træsnit eller kobberstik lod han indsætte i flere af sine bøger. De viser ham i en alder af 40 år. Som noget særligt lod han i nogle få eksemplarer af *Mechanica* fra 1598 indklæbe en akvarel, der viser ham som 52-årig. Af de tre bevarede eksemplarer bringes her det, som opbevares på Det Kongelige Bibliotek i København. Under den pelskantede kappe ses hans dyre silkeskjorte, som kan minde om den, han bar ved sin begravelse tre år senere. I en kæde om halsen hænger hans elefantorden.

benyttede efter en duel i ungdomsårene, hvor han mistede lidt af næseryggen.

Udvalgte dele af Tychos dragt blev overdraget bymuseet i Prag, mens resten sammen med knoglerne blev placeret i en fin nylavet tinkiste, som blev nedsat i gravkrypten. Hustruens knogler blev efter en hurtig undersøgelse åbenbart lagt tilbage i resterne af hendes kiste.

Interessen for Tychos dragt var ikke stor. Der fremkom ingen detaljeret beskrivelse af fx mønstret på det anvendte silketøj. Til gengæld kunne besøgende turister af kirke-

Som et resultat af efterlysningen i de danske aviser i 2001 efter »relikvier« fra Tycho Brahes dragt dukkede blandt andet dette stykke tekstil op. Det opbevares i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

tjeneren få overdraget små fraklippede tøjrester, som de kunne hjembringe som personlige minder. Påfaldende mange danskere var åbenbart i Prag i sommeren 1901. Det blev afsløret, da jeg sent på året 2001 i danske aviser efterlyste bevarede »Tycho-relikvier«. Jeg modtog en halv snes tøjstykker, som angiveligt skyldtes den tjekkiske kirketjeners gavmildhed. Men det viste sig hurtigt, at hverken de dele af dragten, som var placeret i Prags bymuseum eller de nu genfremdragne stumper, tilsammen kunne danne udgangspunkt for en beskrivelse af dragttypen.

Mordteorier

Dele af Tychos skæg var blevet udtaget ved gravåbningen i 1901. I 1991 blev interessen for dødsårsagen genopvakt, da nogle skæghår blev sendt som gave til Tycho Brahe Planetarium i København. Gennem moderne analysemetoder ville det nu være muligt at kunne påvise et eventuelt medicinindtag i dagene op til dødstidspunktet. Det blev derfor besluttet, at specialister på Retsmedicinsk Institut i København skulle undersøge håret ved hjælp af såkaldt atomabsorptionsspektrometri. Undersøgelsen viste, at håret indeholdt påfaldende meget kviksølv. De ansvar-

Undersøgelsen startede tidligt om morgenen mandag den 15. november 2010. Først blev den tunge gravplade fra 1901 løftet op, hvorefter en mindre del af den murede hvælving over Tycho Brahes gravkrypt blev 4'ernet. Efter frokost kunne det første fotografi af gravkrypten tages. Mod øst i rummet stod den lille kiste af tin fra 1901. Vi koncentrerede i de følgende dage den arkæologiske undersøgelse til den nordlige del (til venstre). Her var Tychos hustru i 1604 blevet begravet i en trækiste. Klokken 16.02 blev Tychos kiste forsigtigt hejst op gennem den lille åbning.

lige for undersøgelsen mente efterfølgende, at Tycho måtte have indtaget et kviksølvpræparat. Det mest sandsynlige måtte være, at Tycho frivilligt havde indtaget stoffet i form af selvmedicinering. Muligheden for mord blev dog ikke udelukket. Sagen vakte naturligvis en vis opsigt, og andre analysemetoder blev afprøvet få år senere. I forbindelse med en udstilling i Skåne i 1996 i anledning af 450-året for Tychos fødsel blev lidt af skægget vist, og et par hår blev udtaget til analyse på Fysiska Institutionen i Lund. Denne gang blev der benyttet den såkaldte PIXE-ana-

lyse (partikel-induceret røntgenundersøgelse). Hovedresultatet af den nye undersøgelse var, at Tycho måtte have indtaget en påfaldende stor mængde kviksølv, ca. et døgn før han døde.

Det tog nogen tid, før resultaterne blev alment kendt. Et amerikansk ægtepar – Joshua og Anne-Le Gilder – besøgte laboratoriet i Lund, hvor de fik udleveret en kopi af det diagram, som var udarbejdet. På den måde kunne de se, at der var indtaget store mængder kviksølv. I 2004 udkom deres bog *Heavenly Intrigue*, hvor de sensationelt udråbte Tychos assistent – Johannes Kepler – som morder. Som en slags svar på den amerikanske bog udgav de ansvarlige specialister i Lund en kort artikel, hvor sammenfatningen lød: »Hypotesen om kvicksilverbegreb är fantasieggande. Men analyserna – och i viss mån sjukhistorien – ger inte övertygande bevis. Kepler får nog tills vidare frikännas. Men kanske borde mer material analyseras.«

Andre blandede sig i årene derefter i debatten. Flere prominente personer blev løbende udråbt som ansvarlige for Tychos død. En konge og en kejser dukkede nu op som repræsentanter for udåden. Som et væsentligt element for de dragne konklusioner indgik det diagram, som var udarbejdet i Lund.

Gravåbningen i 2010

I slutningen af oktober 2001 blev der i Prag i anledning af 400-året for Tycho Brahes død afholdt et internationalt symposium. Jeg deltog med et foredrag om Tychos papirmølle. Samtidig benyttede jeg lejligheden til at indlede forhandlinger om en tilladelse til at genåbne graven.

Som arkæolog havde jeg i længere tid undret mig over den mangelfulde dokumentation af den hurtige gravundersøgelse i 1901. Ved en genåbning kunne der udformes en moderne udgravningsrapport, og samtidig

kunne der udtages prøver af knogler, tænder og hår fra de to gravlagte, som kunne danne udgangspunkt for en række naturvidenskabelige analyser. Herved ville vi naturligvis også have mulighed for at finde argumenter, der kunne be- eller afkræfte påstanden om, at Tycho var blevet forgivet med kviksølv.

Jeg kontaktede derfor bymuseet og sognepræsten ved Teynkirken. Begge steder blev jeg modtaget venligt, men med svaret, at det jo var en sag, der krævede tilladelse fra flere offentlige instanser. Det kunne tage tid, hvis det overhovedet kunne realiseres. Hjemme igen indledte jeg den omtalte efterlysning af bevarede rester af Tychos dragt. Tiden gik.

2006 blev i Danmark udnævnt til renæssanceår, hvor Tycho Brahe fik en central rolle. Sideløbende med planlægningen af året foretog jeg flere rejser til Prag for at forhandle med de mange relevante antikvariske instanser, der skulle kontaktes for at opnå tilladelsen til genåbningen af graven. Et forskerteam bestående af antropologer, arkæologer og naturvidenskabsfolk fra Tjekkiet, Danmark og Sverige blev sat sammen. Tilladelsen blev endelig opnået, og vi kunne mandag den 15. november 2010 indlede genåbningen, der blev overværet af en imponerende stor presseskare.

Den nye, tunge gravsten, som var placeret over graven i 1901, blev fjernet, og et hul i den murede hvælving kunne hurtigt etableres. En lampe blev hejst ned, og det viste sig, at den tinkiste, som resterne af Tycho var blevet anbragt i, stod fin og skinnende på bunden 1,5 meter nede.

Den var placeret sydligt i krypten. Mod nord sås rester af en trækiste, som sikkert tilhørte Tychos hustru. Klokken 16.02 blev tinkisten efter behørig fotografering hejst op og stillet på gulvets røde løber, så alle de forventningsfulde tilskuere kunne få deres nysgerrighed tilfredsstillet. Mange havde naturligvis håbet på, at åbningen af kisten ville

Tinkisten blev efter en kort fremvisning for de mange tilskuere kørt ud til Nationalmuseets antropologiske laboratorium syd for Prag. Her blev låget åbnet, og til alles glæde kunne det konstateres, at knogler og tekstiler lå velbevarede på bunden, som de var nedlagt i 1901. Sammen med knoglerne var der to små glasbeholdere. I den ene lå Tychos kranie pænt beskyttet af et lag vat. I den anden lidt mindre beholder lå en lille fedtklump. Fra den antropologiske rapport fra 1901-undersøgelsen vidste vi, at det var resterne af Tychos hjernemasse.

foregå i fuld offentlighed. Det skulle dog ske under kontrollerede forhold på Nationalmuseets antropologiske laboratorium. Gennem kirkens nordre sideindgang blev kisten forsigtigt bragt ud til den ventende bil, og fulgt af tv-hold fra Danmarks Radio og deltagende fagfolk kørte vi til laboratoriet beliggende i en af Prags sydlige forstæder.

Den længe ventede åbning blev indledt ved, at det tilloddede låg efter en forsigtig fræsning blev løftet. Og til alles store glæde kunne det straks konstateres, at de mørkebrune knogler og krøllede tekstiler var bevaret i fin tilstand.

Onsdag den 17. november blev Tychos knogler bragt til Homolce Hospitalet, så de kunne blive CT-skannet. Først skulle »patientens« fødselsår 1546 inddateres, og hurtigt dukkede det første billede af kraniet op på TV-skærmen. De mange data blev senere i Danmark brugt til udarbejdelse af kopier i plast, som skal danne udgangspunkt for en 1:1 rekonstruktion af hovedet.

På undersøgelsens andendag blev knoglerne forsigtigt flyttet fra kisten til bordet ved siden af, hvor de placeredes i ret anatomisk orden. Et næsten fuldstændigt skelet kunne derefter fotograferes. Hver enkelt knogle blev nøje undersøgt af de deltagende antropologer. Især var opmærksomheden rettet mod resterne af kraniet, som var placeret i en

lille glasskål. Ved sammenligning med fotografierne fra 1901 kunne det konstateres, at bevaringstilstanden var uændret. Blot var den grønne farve ved næseroden næsten forsvundet. Et meget lille stykke af næseknoglen blev afsavet, så en naturvidenskabelig undersøgelse eventuelt kunne afklare af hvilket materiale, protesen var lavet. I litteraturen om Tycho nævnes både sølv og guld.

De sørgeligt sammenkrøllede tekstiler blev lagt for sig. Og det kunne hurtigt konstateres, at materialet dels bestod af en silkeskjorte med et vævet mønster, som vi kendte fra de stumper, der var klippet af i 1901, dels et større umønstret betræk til en lang madras. Der dukkede også en strikket sok og lidt af en sko frem i den nye tinkiste. Efter endt indledende undersøgelse blev de mange knogler lagt i kasser med identificerende påskrifter.

Videre undersøgelser

På tredjedagen kørte vi kasserne med Tychos knogler til Homolce-hospitalet i Prags udkant, hvor flere læger stod klar til at modtage »patienten«. Først bad de dog om hovedpersonens fødselsdato. Den 14. december 1546

De velbevarede tekstiler blev bragt til Prags bymuseums laboratorium, hvor det hurtigt kunne konstateres, at Tychos ligskjorte var i god stand. Det fine cirkelformede mønster kunne tydeligt ses efter en første udglatning. Dragten blev sikkert syet af silke vævet i Italien. En bekostelig og længerevarende konservering har trukket ud, da de tjekkiske myndigheder først har skullet afklare de komplicerede ejerforhold.

Torsdag den 18. november blev Tychos knogler igen lagt op på bordet i Nationalmuseets laboratorium i korrekt anatomisk orden. Der skulle nu tages de sidste oversigtsfotografier. Det fremgår, at blot ganske få dele af skelettet mangler. Det

drejer sig især om mindre knogler, som nok er blevet overset under den hurtige undersøgelse i 1901. Man kan ikke forestille sig, at kirketjeneren dengang også uddelte skeletdele til de besøgende.

blev indført. Dødsdatoen spurgte lægerne ikke om. I de følgende timer blev knoglerne enkeltvis eller i grupper kørt gennem CT-skanneren, og ved arbejdets afslutning kunne vi på skærmen i det tilstødende arbejdsrum se de første resultater: Tychos kranium.

På fjerdedagen blev Tychos knogler på Nationalmuseets laboratorium igen lagt op på bordet i fuld figur, så vi kunne få optaget det officielle »portræt«. Derefter blev med vinkelsliber udsavet mindre prøver af en lårknogle og en hofteskål. Fra det velbevarede skæg udtoges en del flere cm lange hårstrå. De udtagne prøver skulle analyseres af en række specialister på laboratorier i Prag, Odense og Lund. Resterne af Tychos dragt var blevet bragt til Prags Bymuseums magasiner i en af Prags vestlige forstæder, hvor undertegnede fik tid til en kortvarig undersøgelse og fotografering.

Den omfattende konservering med tilhørende analyser var blevet udsat på ubestemt tid, da de tjekkiske myndigheder ikke havde fået afklaret det endelige ejerforhold.

De tjekkiske arkæologer havde siden åbningen af gravkrypten arbejdet med at undersøge tilstanden af trækisten med Tycho Brahes hustru. Hendes skelet var også blevet undersøgt i 1901, men man havde ikke fundet det relevant at lægge knoglerne i en ny kiste. Ved den nye undersøgelse viste det sig, at knogler fra begge ben stadig lå på plads på

den mørke kistebund, mens resten – herunder kraniet – efter undersøgelsen i 1901 var blevet lagt vilkårligt tilbage i kisten. Der blev, som det var tilfældet med Tycho, også udtaget prøver fra hustruens skelet, og de sammenrodede knogler blev derefter lagt på plads i den rette anatomiske orden.

På femtedagen mødtes forskerholdet med kirkens sognepræst på laboratoriet. Tinkisten fra 1901 var blevet rensat og stod skinnende klar til igen at huse Tycho Brahes knogler. I bunden blev lagt et stort stykke knaldrødt klæde, og derefter blev astronomens knogler anbragt nogenlunde, som de blev fundet få dage forinden.

Tekstilresterne kom ikke med, da de jo var blevet placeret til nærmere undersøgelse på bymuseets magasin. Dokumenter, der bevidnede begivenheden, var blevet udfærdiget. Fra dansk side havde jeg på Papirmuseet i Silkeborg fået lavet et håndgjort papirark forsynet med det vandmærke, som Tycho Brahe have benyttet på sin egen papirmølle på Hven. Herpå var trykt en orienterende tekst på tjekkisk og dansk, og de involverede i projektet bevidnede med deres underskrift. Sognepræsten havde fået lavet sit eget officielle aktstykke med latinsk tekst. Begge dokumenter blev placeret i et blankpoleret kobberør. Inden rørets lukning lagde vi en dansk enkrone ned som supplement til den samling af tjekkiske pengesedler, som sognepræsten

Teynkirkens sognepræst Vladimir Kelnar afslutter genplaceringen af Tychos knogler på det nyindkøbte røde klæde ved i kanten at nedlægge en række moderne aktstykker. I et rundt metalrør anbragte vi underskrevne dokumenter på tjekkisk og dansk, der bevidnede arbejdet.

havde medbragt. Efter et pressemøde kørtes kisten til Teynkirken, hvor genbegravelsen begyndte kl. 15.

Den blomstersmykkede kirke var fyldt. Ceremonien blev ledet af den tjekkiske ærkebiskop. Holmens Kantori fra København deltog med sange fra Tycho Brahes tid. Der blev holdt taler af den danske kirkeminister, Birthe Rønn Hornbech, og den tjekkiske kulturminister. Røgelse og vievand indgik som en del af den katolsk prægede handling, som sluttede med, at kisten ombundet med røde bånd og forsynet med kirkens officielle laksegl blev nedsat på sin gamle plads i gravkrypten. De mange fremmødte fik derefter lejlighed til at få et sidste blik ned i krypten,

hvorefter de begav sig ud på bytorvet, hvor regnen slørede udsynet til tårnet ved det gamle rådhus, som Tycho havde passeret så mange gange. Derefter kunne den tunge gravsten fra 1901 lægges på plads. Fem dages intenst arbejde var slut.

Dagen efter kunne messerne i kirken genoptages. Det danske forskerhold fløj hjem sammen med journalister og filmholdet fra Danmarks Radio. Nu skulle arbejdet med de mange prøver indledes.

Analyserne

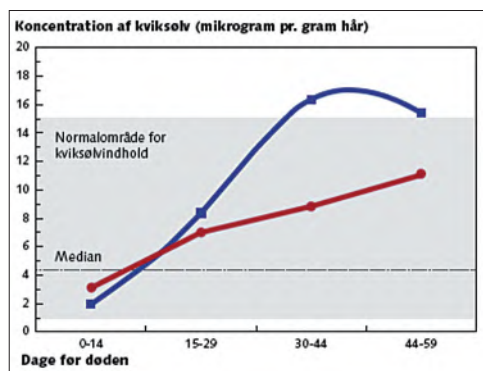
Der blev som tidligere nævnt taget prøver af knogler og tænder fra både Tycho Brahe – fx hårstrå fra Tychos kraftige overskæg – og fra hustruen. Ægteparret havde jo levet sammen et kvart århundrede. De spiste samme mad, og ved sygdom kunne de begge nyde godt af de former for medicin, som Tycho angiveligt også forsøgte at producere i sit kemiske laboratorium. Her vil især metaller – ofte i form af metalforbindelser – være af interesse. Gennem optag i blodet overføres de i små mængder til knogler og hår. Tilstedeværelsen i knogler kan indikere indtag, der er foretaget op til ti år tidligere. Anderledes forholder det sig med hår og skæg, som vokser og løbende bliver klippet. Hår vokser ca. 10 mm på en måned. Et indtag af medicin indeholdende forbindelser med fx kviksølv, guld eller sølv vil løbende og ret hurtigt via blodet sætte spor i håret. Ved at analysere hårprøver på 2 cm's længde med bevaret hårrod fra Tycho Brahes skæg vil der kunne opnås et indblik i et eventuelt medicinindtag i to måneder før hans død.

Arbejdet med prøverne af Tycho Brahes skæg blev udført af specialister på videnskabelige laboratorier i Prag (Nuclear Physics Institut) og Odense (Institut for Fysik, Kemi og Farmaci på Syddansk Universitet).

Resultaterne viste samstemmende, at Tycho i månederne før sin død ikke havde indtaget så store mængder af kviksølv, at de har kunnet været årsag til hans død.

To hårstrå af ca. to centimeters længde blev hver delt i fire stykker på hver 5 mm. Analyserne af de enkelte stykker viste efter omhyggelig rensning, at håret ca. to måneder før døden havde et kviksølvindhold, der var marginalt større, end man ser hos nutidens mennesker, men mængden er langt fra et niveau, der har været dødeligt. I de næste uger, især tiden kort før døden, falder kviksølv-mængden drastisk. Forklaringen på det let forhøjede kviksølvindhold et par måneder før døden kan muligvis skyldes, at han dengang havde indtaget et præparat med kviksølv.

Analyser af prøverne af Tychos knogler viser, at han aldrig i sit voksenliv indtog overdrevne mængder af kviksølv. Det er kendt, at han foretog alkymistiske eksperimenter, hvilket på den tid ofte indebar brugen af kviksølv. Flere af metaloverfladerne på hans mekaniske instrumenter har været beskyttet med lueforgyldning, som påføres ved hjælp af kviksølv. Han har derfor haft rig

Koncentrationen af kviksølv (Hg) i to hår strå fra Tycho Brahes skæg. Det moderne normalområde for kviksølv i hår er vist som et gråt område, meridianen er vist med en stiplet linie.

lejlighed til at være i kontakt med det farlige stof. Men arbejdet har åbenbart ikke været af en sådan art, at han selv har været udsat for farlige mængder. Her har hans assistenter vel deltaget mere aktivt i de forskellige processer. Mon de – uden at vide hvorfor – har haft tegn på skader, som kontakt med kviksølv kan have forårsaget?

En lille prøve blev savet af knoglen ved Tychos næserod. Ved analyse på Prags Nuclear Physics Institut kunne det påvises, at de bevarede metalsalte bestod af kobber og zink, som er bestanddelene i messing. Ofte anføres det, at Tychos protese var af (forgylt) sølv. Men den har været lavet af det gule messing, som fint kunne udhamres til den ønskede form.

Tychos efterliv

Interessen for Tycho Brahe og hans livsværk spredte sig efter hans død i 1601 med stor hastighed til alle videnskabelige miljøer i Europa. Hans bøger blev genudgivet i flere oplag. Hans samlede produktion med inddragelse af også håndskrevne akter fra arkiver rundt om i verden blev 1913–1928 udgivet i 14 bind af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Mindre kendt er det, at seks af hans instrumenter 1669–1674 blev kopieret til den velbegavede kinesiske kejser Kangxi, der regerede 1661–1722. Initiativtageren var den astronomisk kyndige belgiske jesuitmissionær Ferdinand Verbiest (1623–1688), som tilbragte hele sit voksenliv i Kina, hvor han blev kejserens hofastronom. Med udgangspunkt i beskrivelser og illustrationer i Tycho Brahes berømte instrumentbog *Astronomiæ instauratæ Mechanica* fra 1598 lod han med udgangspunkt i 117 omhyggeligt udførte forklarende træsnit med tilhørende kinesisk tekst de seks instrumenter støbe i bronze.

I værket *Mechanica* fra 1598 redegjorde Tycho Brahe detaljeret for konstruktionen og funktionen af hvert instrument, han havde ladet konstruere. Beskrivelsen af *Armillaë Æqvatoriæ* indledes (oversat fra latin): »Vi har også udtænkt nogle ækvatorialarmiller, som efter at være indstillet på begge sider i overensstemmelse med verdenspolernes akse ikke som følge af deres vægt eller ved at bliver drejet rundt kan lade sig trække til nogen af siderne eller tvinges til ikke at stemme nøje overens med de cirklers plan, som de forestiller ...«. Og med henvisning til tegningens bogstavnumre forklares derefter konstruktionsprincipperne.

Konstruktionen af de dele, der var centrale for de astronomiske målinger, byggede selvfølgelig på de Braheske forbilleder. De bærende dele, som jo ikke havde måleteknisk betydning, fik de kinesiske støbere lov til at udforme med traditionelle fantasifulde drag og dekorationer. Instrumenterne blev opstillet på Beijings astronomiske observatorium øverst på et af bymurens tårne.

Tycho Brahes bygninger på Hven blev nedbrudt kort efter hans afsked med Dan-

På fotoet ses den udgave af Tycho Brahes ækvatorial-armilla, som Ferdinand Verbiest lod producere til det kejserlige observatorium i Kina, og som stadig kan ses på det gamle observatorietårn i Beijing.

mark. De mere end 20 astronomiske instrumenter havde han fået bragt i sikkerhed hos sig i Prag. De eksisterer dog ikke mere. Men på tårnet i Beijing står de seks kinesiske kopier og vidner stadig om den verdensomspændende betydning, som den gådefulde danske adelsmand fik ikke blot i livet, men også efter døden.

Summary

On Monday 15th November 2010 the tomb of the astronomer Tycho Brahe in Prague was opened for the second time. Tycho Brahe

had died in Prague in 1601 at the age of 54. Jens Vellev, expert on medieval archaeology, had initiated this new scientific examination and analysis of the remains of Tycho Brahe and his wife who were buried in the crypt of the Teyn church in the old part of Prague. The tomb had briefly been opened in 1901 but at that time the researchers lacked the techniques available a century later.

A lot of rumours had circulated concerning Tycho's cause of death and about his general health. Some people claimed that he had been murdered. Vellev deals with Tycho Brahe's life and achievements but the main emphasis is on his death and the interesting results of the examination made in 2010. Vellev was present and led the work carried out in Prague in 2010.

It was proved that Tycho had not consumed fatal amounts of mercury although he had used the substance as medicine a couple of months before his death. The cause of death was not poison. He was not murdered. The bridge of his nose was also examined. The artificial part was not made of gold or silver, but of brass. The garment he was clothed in was also examined for the first time. It was made of fine silk. Finally Vellev traced the fate of some of the instruments that Tycho had made.

Litteratur

- Christianson, J. R. (2008). *Tycho Brahe. Renässancen på Hven*. Nyt Teknisk Forlag.
- Rasmussen, K. L., Kučera, J., Skytte, L., Kameník, J., Havránek, V., Smolík, J., Velemínský, P., Lynnerup, N., Brůžek, J. & Vellev, J. (2013). Was he murdered or was he not? – Part I: Analyses of mercury in the remains of Tycho Brahe. *Archaeometry* doi: 10.1111/j.1475-4754.2012.00729.x, University of Oxford. Vol. 55, 1187–1195.
- Nielsen, L. (1946). *Tycho Brahes Bogtrykkeri*. V. Pedersens.
- Vellev, J. (2012). The Earliest Paper Production in Denmark: Sten Bille, Frederik II. and Tycho Brahe. I: Müller, U. (udg.): *Neue Zeiten. Stand und Perspektiven der Neuzeitarchäologie in Norddeutschland*. Habelt, 347–354.
- Vellev, J. (2006). Tycho Brahes begravelse i Prag. I: Poul Grønder-Hansen (red.). *Tycho Brahes verden. Danmark i Europa 1550–1600. The World of Tycho Brahe*. Nationalmuseet, 228–243.

Efterskrift

En snarlik version av denna uppsats publiceras i antologin *25 Sjöforklaringer. Naturvidenskabelige fortællinger fra Søauditorene*. (Aarhus universitetsforlag, 2010.)

Jens Vellev har tidigare varit universitetslektor vid Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi vid Aarhus Universitet och promoverades den 27 maj 2016 till hedersdoktor vid Lunds universitet.

Red.

Rön om rätt och rum. Tingsplatser och rättskretsar ur ett ortnamnsperspektiv

Av Ola Svensson

Fil.dr, Högskolan Halmstad

Författaren disputerade 2015 på en doktorsavhandling med titeln *Nämnda ting men glömda. Ortnamn, landskap och rättsutövning*. I föreliggande uppsats tar Svensson upp flera intressanta problemställningar från detta arbete och låter Ales läsekrets ta del av bl.a. diskussionen kring häradsbegreppet, lokalerna för äldre tingsplatser och deras ålder, allt belyst av rättsindicerande ortnamn.

Red.

Rättsindicerande ortnamn

Tingshögen, Tingshällorna, Tingsledet, Galgbacken, Galgavången, Steglabjället, Domarehålan, Tjuvaledet ... Det finns gott om gamla ägonamn som erinrar om forna tiders rättsutövning. Inte sällan är också namnen det mest manifesta som återstår av denna rättsutövning, eller i alla fall återstod, fram till skiftena på 1700- och 1800-talen då oändliga mängder ägonamn blev överflödiga. Från 1600-talet och framåt har vi ganska goda kunskaper om var, när och hur tingen hölls, vad som utspelade sig på dem, vem som betalade vad i böter, var dödsdömda avrättades, och så vidare.¹ Men från tidigare skeden är det mesta försvunnet. Namnen är alltså här som i många andra sammanhang ett värdefullt och lockande källmaterial. Genom att inventera rättsindicerande ägonamn och urskilja platser där det finns kluster av lokaler med sådana namn är det möjligt att få en ganska klar bild av utbredningen av tingsplatser äldre än den tidigmoderna tiden.²

Utifrån ett nyligen avslutat arbete om ortnamn, landskap och rättsutövning i Skåne ska jag lyfta fram några frågor, resultat och funderingar om de mötesplatser, de ting, där gemensamma angelägenheter dryftades och som fram till 1600-talets slut oftast hölls på

bestämda platser under bar himmel, platser där den lokala offentligheten fick uttryck och gestalt.³ Var i landskapet hölls dessa ting? Hur långt tillbaks i tiden kan vi följa dem? Vad säger oss ortnamnen om detta och vad säger namnen mer om de platser som på onomastiska grunder kan förknippas med rättsplatstradition?

Inledningsvis redogör jag mycket översiktligt för några av forskningens mest hävdvunna uppfattningar om hur plats, rättsutövning och rättsdistrikt har relaterat till varandra under medeltiden och tidigare. Därefter resonerar jag utifrån förekomsten av rättsindicerande ägonamn, men också utifrån geografiska och arkeologiska förhållanden, om hur den tidigare diskussionen i ämnet kan problematiseras. Artikelns avslutas med några iakttagelser som rör förhållandet mellan tingsplatser, kyrkor och godsbildningar. Resonemangen illustreras med ett par bilder av typiska ägonamnsmiljöer kring några mycket gamla tings- och samlingsplatser, i Gärds och Färs härader.

Häraderna och deras namn

Under medeltiden utgjorde häraderna rättskretsar på primärnivå. Över dem fanns landstinget – Skåningarnas ting, Sjöllänningarnas

ting osv. Högst upp i den rättsliga hierarkin fanns den kungliga domsmakten. Häradernas primära funktion är omtvistad men konsensus tycks råda om att rättsutövningen tillhör begreppets djupaste lager.⁴ Ordet *härad* är av allt att döma en sammansättning innehållande (fornspråkliga motsvarigheter till) *här* (numera 'armé' etc.) och *råd* (som i *minister-råd*, *rådsförsamling* etc.).

Även om ordinnehållet alltså är tämligen klart kan ändå den exakta betydelsen diskuteras. *Råd* menas vanligen stå för 'makt' – någon bestämmer över något. Men ordet *råd* kan tidigt, precis som senare är fallet, ha syftat såväl på själva maktutövningen, på kretsen som utövar makten som på föremålet för maktutövningen. Och vad gäller *här* kan man diskutera i vilken grad och på vilket sätt den militära associationen, som ligger djupt i ordets ursprung, ska förstås. Handlar det om folkskaran i största allmänhet, inom ramarna för ett patriarkalt samhälle representerat av män i vapen – detta är den mest etablerade uppfattningen – eller ska *här* förstås mer snävt som 'krigarfölje'?⁵ Någonstans inom det semantiskt ganska breda spannet 'folkråd' – 'militärmakt' söker vi alltså ordet *härads* grundbetydelse. Thorsten Andersson, som är den som har sysselsatt sig mest med ordet i modern tid, argumenterar utifrån ett språkligt perspektiv för 'folkskara' och 'makt'.⁶

Ett ord motsvarande *härad* har redan i förhistorisk tid funnits i fornnordiskan i betydelsen 'bygd'.⁷ Vid vilken tidpunkt detta ord började användas om bygder som var tingslag och när det fick officiell sanktion som den vedertagna termen på distrikt ansvariga för krigsprestationer och skatt till kungen är en fråga vars svar i hög grad hänger samman med exakt hur den ställs. Här är det viktigt att ha klart för sig att distrikt, funktion, begrepp och namn är olika saker som genom komplex historisk, till stor del fortfarande okänd, utveckling blir till de härader vi

kan se i de medeltida källorna. Slutet på ett händelseförlopp som leder till ett enhetligt häradsbegrepp, där *härad* står för såväl 'rättskrets' som 'skatteuppbörds- och administrationsdistrikt', kan vi i varje fall se under högmedeltiden. Vi kan också se att Danmark, och då snarast Själland och centrala Jylland, har varit ett spridningscentrum för detta häradsbegrepp.⁸

Häradernas namn har tidigt varit en källa till historisk reflektion, vilket inte är förvånande. Detsamma kan sägas om många namn, och kanske i synnerhet om sådana som på något sätt förbinds med en bestämd grupp människor som anses och anser sig höra samman i stadigvarande gemenskaper över familje- och släktnivån. Riktigt gamla namn på gemenskaper, som också har blivit namn på geografiskt definierbara enheter, är ibland etnocentriska: *Svithiodh*, ett äldre namn på Sveariket, betyder t.ex. 'vi-folket'.⁹ Dessa namn kan också ha att göra med gemenskapens särskilda knytning till vissa egenskaper eller en viss gudom.¹⁰ Exempel på det sistnämnda kan finnas i de häradsnamn som innehåller namn på förkristna gudar – *Onsjö härad* ser t.ex. ut att vara uppkallat inte efter den i och för sig anslående Odensjön i häradets periferi utan efter guden Oden.¹¹ Historiereflekationen ligger i den här typen av namn djupt i namnens natur. Den är sammanflätad med namngivningens bevekelsegrunder genom att historisk mytbildning har varit ett centralt tema för den gruppidentitet namnet uttrycker. Det innebär att gamla distrikts- och gemenskapsnamn inte sällan är mycket svårutredda. De kan innehålla många lager av tolkande och omtolkande förändringar och vi kan inte vara säkra på att de äldsta skriftformerna, även om de är tidigmedeltida eller ännu äldre, verkligen representerar, eller möjliggör för oss att rekonstruera, ett ursprungsnamn. Men fältet är fascinerande, språkligt, historiskt och, inte minst, vetenskapshistoriskt.

Vanligare än distriktsnamn bildade direkt till namn på stammar eller gudar är sådana som uppkallats efter någon lokal som distriktet förknippas särskilt starkt med (inte sällan via en inbyggarbeteckning bildad till denna lokal) – normalt områdets tingsplats.¹² Mer ovanligt, men förekommande, är att en allmän karaktäristik av ett område eller en naturlokal som ger sin prägel åt hela distriktet eller dess kärnbygd ger namn åt distriktet som sådant. *Villands härad* anses t.ex. ha haft en äldre motsvarighet *Vetland* 'våtlandet/våtområdet', *Skytts härad* kan vara uppkallat efter det i havet utskjutande Falsterbonäset.¹³

Från renässansen finns relativt gott om bevarade häradsigill. De visar inte sällan hur man, oftast utifrån ljudlighet, har tolkat häradsnamnen: *Oxie härad* (som i förleden vanligen menas innehålla *os* 'åmynning' och i varje fall i efterleden innehåller plural av höj 'gravhög') bär i det häradsvapen som finns bevarat en ox. *Harjagers härad* associeras på liknande sätt med en jagad hare, *Albo härad* med ålar, osv.¹⁴ Från början av 1700-talet föreligger Andreas Stobaeus ganska ouppmärksammat arbete om Skånes historia i vilket tolkning av landskapets häradsnamn upptar en relativt stor del. Stobaeus är språkligt intresserad och försöker i sin forskning att anpassa sin samtids populära götiska idéer till skånska förhållanden.¹⁵ Tematiken i hans häradsnamnstolkningar är intressant, liksom hans jämförelsevis skarp-synta språkliga iakttagelser. Vapen, manliga egenskaper och förkristna gudar tolkas in i namnen, men han uppmärksammar också att en mängd häradsnamn korresponderar med bynamn.¹⁶

En sammanhängande förklaring

Men det är med det tidiga 1900-talet som vi får de språkvetenskapliga och historiska tolkningsramar kring häradsnamnen som har

varit tongivande fram till idag, tolkningsramar som också inbegriper tingsplatser och administrationshistoria. Det är framför allt ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren och historikern Sture Bolin som i positivistisk anda tar sig an problematiken och presenterar en sammanhållen förklaringsmodell.¹⁷

Utgångspunkten är observationen att de häradsnamn som har namn som korrelerar med bynamn alla namnger härader i längs Skånes södra och västra kust. Förhållandet tolkas kronologiskt. Dessa härader anses överlagra äldre bygder, bygder som i andra delar av Skåne har behållits in i medeltiden men efterhand kommit att, även de, kallas härader. Bolin tänker sig att Skånes sydvästra del, innan häradsindelningen, har utgjort ett Urskåne, ett distrikt i paritet med framför allt Villand i Nordost. Argument för modellen finner man i att »bynamnshärader» som regel har sina gränser i vattendrag, ett förhållande som anses ungt, då »vatten för- enar i äldre tid».¹⁸

Sahlgrens och Bolins bild har som sagt fått stort genomslag, och modifierats av senare forskare som har anammat modellen.¹⁹ Thorsten Andersson bidrar med observationen att tillägget *härad* i häradsnamnen finns med i de äldsta beläggen i en grupp namn som han kallar primära häradsnamn, och som vanligen namnger centralt belägna härader i gamla kärnbygder.²⁰ Ofta korrelerar Anderssons primära häradsnamn med bynamn.²¹ De sydvästsånska härader som alltså i hög grad är »bynamnshärader» har menats ha en »onaturlig havssökande långsmal» form vilket stärker bilden av dem som »artificiella», i motsats till de »naturvuxna gamla bygder» man har menat sig se i härader i andra delar av Skåne.²²

Även historiska argument har använts. I Knut den heliges gåvobrev från 1085 nämns härader på Sjöland, men inte i Skåne. I Skåne nämns däremot några bygder, *Geri* och

Skånes häradar och deras namn. (Svensson 2015).

Guthisbo, som senare är kända som häradar – Gärds härad och Göinge härad. I Valdemars jordebok från 1231 är alla senare häradar i Skåne nämnda. Detta kan naturligtvis tolkas som ett spridningsförlopp av häraderna med Själland som kärnområde, i så fall snarast under tidig medeltid.²³

Kritiska synpunkter

Den Sahlgrenska/Bolinska modellen är tilltalande på flera sätt. Framför allt kan den sättas in i en förklaringsram där småriken i analogi

med kontinentala och brittiska förhållanden präglar den yngre järnåldern och där inträdet i medeltiden manifesteras tydligt genom organisatorisk förändring.²⁴ Att denna förändring är tydligast utläsbar i Skånes sydvästra del, den del som ligger närmast resten av det dåvarande Danmark och som innehåller Lund och Uppåkra, verkar rimligt. Men synen kan också kritiserar. Termen *Urskåne* signalerar statiska förhållanden och någon form av naturtillstånd i tidernas begynnelse, ett synsätt som är svårt att omfamna. Möjligtvis är detta främst en anmärkning på kosmetisk och

forskningshistorisk nivå. Innehållet måste vi förhålla oss till oavsett ordvalet.

Men även mot argumentationen kan invändningar göras. Att vatten förenar må vara sant om vattnet är isbelagt, om man är simkunnig eller om det finns tillgång till flyttyg av något slag, annars kan lika gärna motsatsen sägas – att vatten skiljer. Vattendragsgränser är inte heller ett ungt fenomen eller nödvändigtvis en följd av central planering, utan är tvärtom vanligt i olika historiskt och socialt varierande sammanhang runt om i världen. Vatten kan alltså både förena och skilja åt. Och den föregivet artificiella havssökande formen på de sydvästsåns häraderna har helt enkelt att göra med att gränserna utgörs av vattendrag. Ser man innanför dessa finner man på många håll, centralt och strategiskt i de områden vattendragen inramar, anslående höjdparter varifrån bygden mellan vattendragen kan överblickas, höjdparter som också genom fornlämningsbilden kan antas ha haft en gruppidentitetsskapande potential, platser där man har samlats och praktiserat ritualer som har kunnat definiera och vidmakthålla gemenskaper.

Inte sällan finns vid dessa platser också kluster av lokaler med rättsindicerande ägonamn. Rönneberga backar i Rönnebergs härad är en sådan plats, liksom exempelvis Tingsåsarna nära Vemmenhögarna i Vemmenhögs härad, höjdplatån norr om Snårestad i Ljunits härad, de hållristningsförsedda hållarna mellan Järrestad, Karlaby och Gladsax i Järrestads härad, och backlandskapets begynnelse vid Käglinge, nära de förmodade namngivande Oshögarna, i Oxie härad. Liknande platser finns också i de härader som har namn som inte korrelerar med bynamn: Fjälkinge backe i Villands härad, området runt Greve i Bjäre härad m.fl.²⁵ I detta avseende kan alltså ingen skillnad ses mellan »bynamnshäraderna» och andra härader. I båda fallen finns topografiska och arkeolo-

giska mönster som antyder konturerna av bygdegemenskaper i förhistorisk tid. En omständighet som kan se ut att störa resonemanget, och snarast i stället stödja den Sahlgrenska/Bolinska modellen, är den massiva fornlämningskoncentration av t.ex. gravhögar som finns nära, och på båda sidor om, de häradsavgränsande vattendragen i södra och västra Skåne.²⁶ Men fenomenet kan tolkas på mer än ett sätt och en mängd omständigheter måste vägas in i bilden: vattendragen har allraherat bebyggelse och man kan ha velat positionera den egna gemenskapen gentemot grannarnas med hjälp av gravmonument nära gränsen.²⁷

Själva begreppet bygdegemenskap bör också diskuteras. Urbygder – ett sakernas rätta och ursprungliga tillstånd – kan vi, som antytts ovan, förpassa till den idéhistoriska garderoben. Istället bör vi, menar jag, tänka oss mer komplexa mönster av kollektiv och gemenskaper som i vissa sammanhang kan ha haft mycket lång konstans men i andra har präglats av förändring, gemenskaper som kan definieras på olika sätt beroende på om man talar om härskarallianser, gudavärld, ursprungsmyter, offerritualer, krigsgemenskap, begravningskult osv. Sådana omständigheter samverkar ofta, men kan också vara åtskilda, och de kan var för sig eller tillsammans anta nya skepnader, till form, namn och innehåll.²⁸

Alla dessa samhällsdefinierande faktorer har också en rumslig dimension, de sker någonstans, i någon typ av landskap. Landskapets platser skapas och traderas språkligt, med ortnamn och andra sorters berättelser. I skriftlösa samhällen, och samhällen utan eller med svaga offentliga institutioner tenderar den gemensamma historien, myterna och riterna att i särskilt hög grad stadfästas i landskapet. Platserna och berättelserna kodifierar samfunden, förser dem med nödvändiga nycklar till förståelse, på en vardagsnära

praktisk nivå, men också i socialt och geografiskt mer distanserade sammanhang samt i anslutning till transcendent sidor av tillvaron. Ett sätt att närma sig dessa sidor av landskap och plats är alltså att anlägga ett i vid mening språkligt perspektiv.

Episkt förtätade områden

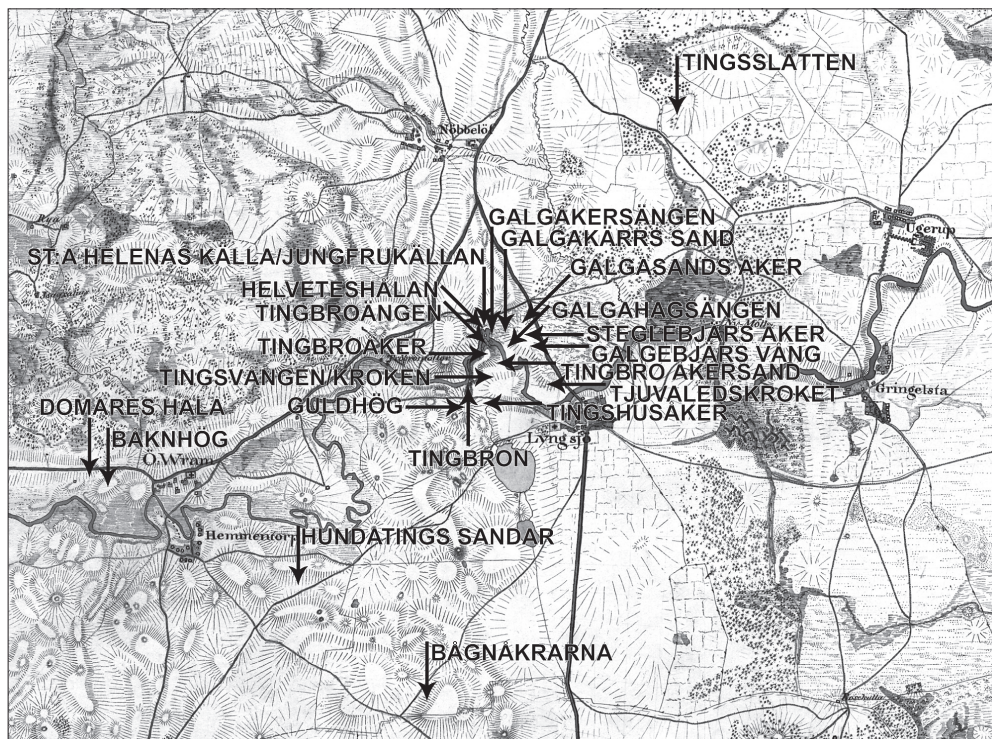
Med ett språkligt landskapsperspektiv följer bland annat att somliga platser är mer episkt förtätade, mer omtalade och omskrivna, än andra. Samlingsplatser för rättsutövning tillhör definitivt denna kategori platser. Historiker har givit nödvändig historia åt platserna, historia som har legitimerat rätten. Aktiviteterna på platserna har ständigt också givit nytt stoff åt traderingen. I somliga perioder har berättandet haft en stark verklighetsanknytning, i andra har det kunnat handla om mytologiserande kring övergivna samlingsplatser, där myterna har vidmakthållit en status av särskildhet och en potential som har möjliggjort ett återvändande och ett återanvändande efter ibland mycket långa perioder av träda. Bland de skånska häradstingsplatserna från medeltid och tidigmodern tid finns både sådana där en samlingsplatskontinuitet tillbaka till järnåldern och kanske ännu längre verkar högst sannolik och sådana som arkeologiskt och onomastiskt framstår som mycket speciella platser under förkristen tid, men som ändå historiskt kan påvisas vara ganska unga tingsplatser.²⁹

Genom ägonamnsmaterialen framstår exempelvis ett område nära Östra Broby i Östra Göinge härad som en mycket speciell förkristen samlingsplats, och i närområdet har också Östra Göinges tingsplats varit belägen.³⁰ Men historiskt vet vi att Östra Göinge blev härad först 1637. Här förefaller man alltså, vid valet av häradstingsplats i tidigmodern tid, ha återvänt till en plats som genom myter traderade i ägonamnen har framstått

som en historisk bygdegemensam samlingsplats. På liknande sätt kan den historiskt och även arkeologiskt påvisade galgbacken i Järrestads härad, vid gränsen mellan Bolshögs, Simris och Östra Tommarps socknar, samt även gränsande till Järrestads socken, förstås. Avrättningsplatsen är relativt ung, den har legat på andra platser i häradet tidigare i tidigmodern tid. Men helt intill Galgbacken har en nedläggning av halsringar skett under yngsta bronsålder eller tidig förromersk järnålder.³¹

En samlingsplatskontinuitet förefaller alltså mycket osannolik. Men någon typ av platssamband verkar ändå finnas; att galgbackens placering på en förhistorisk förmodad offerplats skulle vara en ren slump är inte troligt, i synnerhet som det finns ganska många platser som både har fungerat som tings- eller avrättningsplatser i tidigmodern tid och som också har varit platser för rituell nedläggning mycket långt tillbaka i förhistorisk tid. Ett sätt att förstå sambandet är alltså att betrakta platserna som mytiska och episkt förtätade, fyllda av berättelser som inte har varit konstanta över tiden, men som ändå under mycket lång tid har återberättat och förmedlat någon form av särskildhet i förhållande till omgivningen. De rättsindicerande ägonamnen tillhör epiken kring dessa platser, men här finns vanligen också en rik flora av namnberättande som spänner över fler ämnen: helighet, dolda skatter, guden Tor, mytiska kungar, spöken, troll och annat oknytt, samt helgon är vanligt förekommande namnelement jämsides rättsindicerande ägonamn.³²

Förutom rättsplatser som blivit till genom att man har återvänt till förkristna samlingsplatser finns som sagt också ett antal platser som, att döma av tydliga kluster med rättsindicerande ortnamn och arkeologiska förhållanden, har fungerat som samlingsplatser

Kluster av lokaler med rättsanknytningsnamn vid Lyngsjö i Gärdås härad. Här har av allt att döma Gärdås härads ting hållits under medeltiden och förmodligen har här också funnits en viktig samlingsplats tidigare än så. Jfr RAÅ FMIS, Lyngsjö socken. Lägga märke till den stora mängden rättsanknutna marknamn, men också att här finns andra typer av namn med episka kvaliteter såsom *Guldhög* (en gravhög vilken enligt lokal tradition påstås innehålla en guldhäst) och *S:t Helenas källa* (förmodligen ursprungligen innehållande ordet *helig* snarare än det fonetiskt snarlika helgonnamnet). (Svensson 2015).

kontinuerligt i varje fall både under yngre järnålder och medeltid. För flera av dessa kan man dessutom mycket väl tänka sig en samlingsplatskontinuitet som sträcker sig åtskilligt längre tillbaka. Dessa platser har det gemensamt att de i ännu högre grad än andra tingsplatser är placerade strategiskt utifrån närbarhet och topografi. Höjden vid Rönneberga i Rönnebergs härad är en sådan plats, liksom Fjälkinge backe, vid Fjälkinge i Villands härad. Även näset i Vramsån, vid Lyngsjö i Gärdås härad, kan räknas hit. Här har topografi och språklig trädning skapat särskilt starka band mellan plats och praxis.³³

De rättsindicerande namnen i landskapet

En viktig del av argumentationen kring häradsnamn vars namn korrelerar med bynamn är att byarna ifråga har menats vara tingsplatser. Det är genom sin roll som tingsplats vissa byar har givit sina namn åt själva rättsdistrikten, häraderna, har man hävdat.³⁴ Att se namnen på medeltida kyrkbyar som primära i förhållande till häradsnamn kan också ses som ett led i resonemanget kring unga »artificiella» häradar som från tidigmedeltid har överlagrat äldre bygder i södra och västra Skåne. Att ting verkligen har ägt rum inne i

bebyggelser finns belagt både i fråga om städer och landsbygd, från medeltiden och renässansen.³⁵ Men sådana förhållanden ger ofta intryck av att vara en följd av att tinget har flyttats. Många gånger har tingets placering i dessa fall också varit omstridd, med ett flertal flyttningar som följd.³⁶

De platser där det finns ägor med rättsindicerande namn och som, genom att de förekommer i kluster eller är strategiskt belägna, kan förmodas representera reell rättsutövning ger istället en mycket tydlig bild av att tingen endast undantagsvis har funnits i eller omedelbart invid bebyggelser. Och än mer notabelt är det att de bebyggelser som ligger närmst platserna med rättsindicerande ägonamn oftast är andra byar än de vars namn överensstämmer med häradsnamnen: I Järrestads härad bör häradstinget ha funnits vid Karlaby, i Ingelstads vid Kverrestad, i Herrestad vid Borrie, i Vemmenhögs vid Västra Vemmenhög, men vid dess gräns i vad som i historisk tid är ett fyrsockenskäl. I Oxie härd låg tinget vid Käglinge, i Bara vid Mölleberga/Önsvala (men kanske har också en samlingsplats funnits mellan Bara och Vinninge). I Torna härad låg förmodligen tingsplatsen på Allhelgonaklostrets, eller på någon av Lunds nordliga grannbyars, mark under medeltiden, mellan Östra Torn och Vallkärra Torn. I Harjagers och Rönnebergs hänader var häradstingen belägna där Stora Harrie respektive Rönneberga gränsade till andra bebyggelser.³⁷ Häradstingen har med andra ord varit belägna i samma trakt som, men inte i, eller omedelbart invid, de byar vars namn överensstämmer med häradsnamn. I normalfallet har tingsplatsen, att döma av tingsindicerande marknamn, antingen varit förlagd till dessa byars yttre gränser, eller placerad på motsvarande sätt inom en grannbys domäner.

Observationen gör att man måste fråga sig hur namnlikheten mellan häradsnamn och

bynamn egentligen ska förstås. En omvärdering i frågan kan också påverka den etablerade synen på häradernas ålder och eventuella kronologiska skillnader mellan hänader med olika typer av namn. Istället för att tänka sig »bynamnshäraderna» som uppkallade efter byar som utgjort tingsplatser menar jag att två andra möjligheter måste tas i beaktande: En del av de bynamn som överensstämmer med häradsnamn kan förutom att denotera bebyggelser också ha avsett egendomar eller territorier, som av någon anledning har kommit att förknippats med hela bygder, senast från högmedeltid kallade hänader. Framför allt är det de häradsnamn som innehåller primära bebyggelsenamn, i Skåne *Järrestads*, *Ingelstads* och *Herrestad hänader*, som kan tänkas ha ett sådant ursprung.

Den andra möjligheten är att »bynamnshäraderna» faktiskt är uppkallade efter tingsplatser, men inte efter byarna i egenskap av tingsplatser. Istället handlar det då primärt om namn på kända samlingsplatser som dels har givit namn åt de rättskretsar vilkas centralpunkt de har varit, men också, oberoende av detta, har givit namn åt närbelägna byar, i flera fall faktiskt flera byar (Östra och Västra Vemmenhög, Östra och Vallkärra Torn). Detta ligger väl i linje med att en hel del av de primära naturnamn ur vilka häradsnamn kan härledas denoterar topografiskt och arkeologiskt mycket speciella lokaler, platser som man lätt kan tänka sig ha haft arkaiska, mytiska och visuellt anslående kvaliteter och som inbjuder till överblick och kontroll. I några fall antyder även själva namnen sådana kvaliteter. *Oxie härad* och *Vemmenhögs härad* – som innehåller *hög* 'gravhög', *Torna härad* – som innehåller det i varje fall i senare tiders folktro heliga trädet *torn*.³⁸ I ett par fall kan också häradsnamnet genom sitt ordinnehåll antyda en typ av lokal som lätt associeras med en samlingsplats, det gäller framför allt *Harjagers härad* och *Bara härad*.³⁹

Frågan om hur häradsnamn, rättsplatsnamn och olika historiska förlopp hänger samman är komplex och kan nog inte lösas slutgiltigt, här eller någon annanstans. Men förutsättningar för att återuppta och förnya en klassisk och historiskt betydelsefull diskussion tycks i varje fall föreligga. Längs vägen har också mer eller mindre oväntade fynd med bäring på huvuddiskussionen dykt upp. Avslutningsvis ska jag helt kort nämna ett sådant – förekomsten av tidiga godsbildningar och medeltidskyrkor i förhållande till de förmodade medeltida och äldre tingsplatserna.⁴⁰

Birk och kyrkor

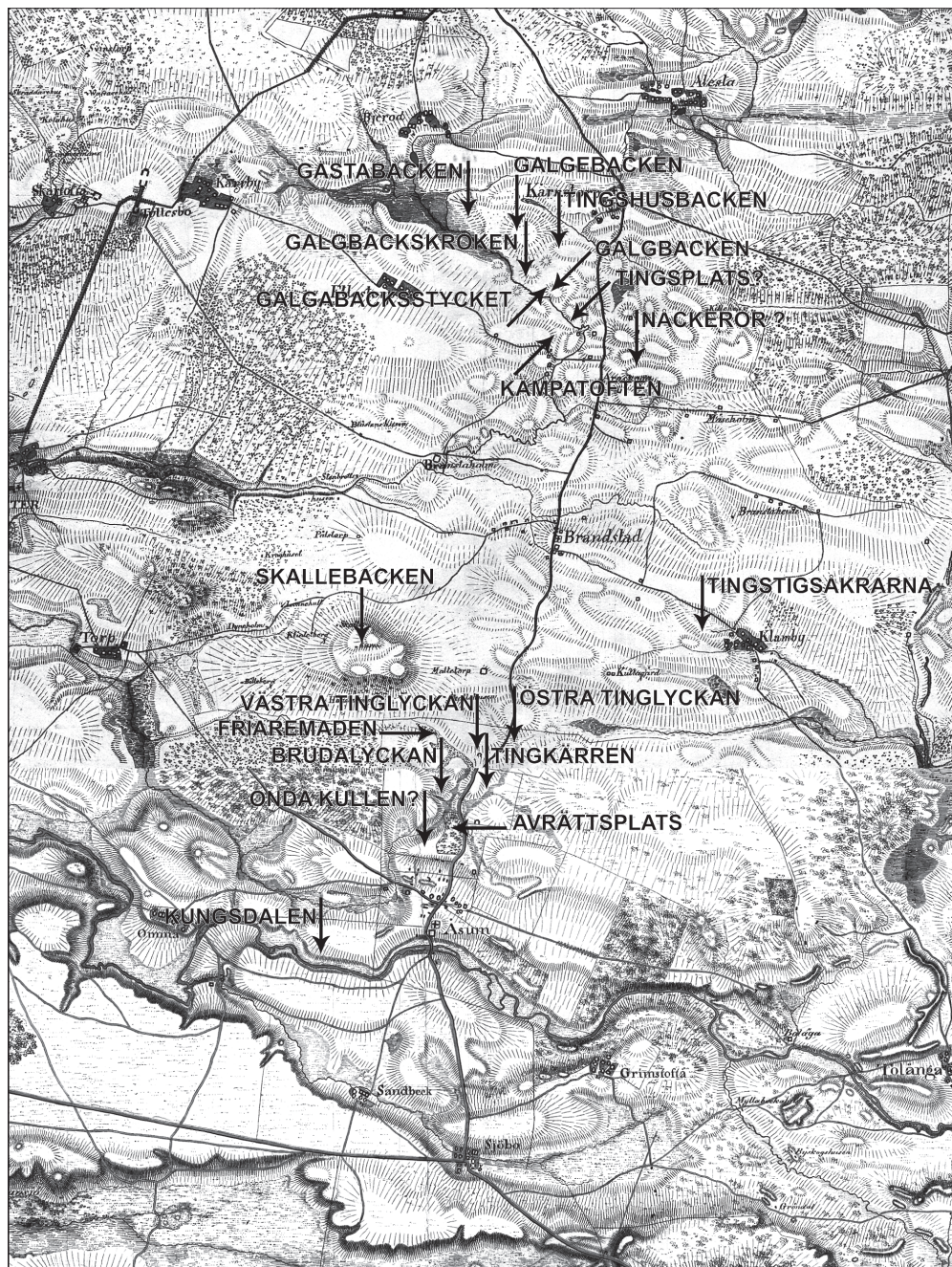
Häradstingen är inte de enda tingsplatser som har förekommit i Skåne i äldre tid. Ända fram till några årtionden efter det svenska maktövertagandet fanns också birk (samt städer, som länge utgjorde egna rättsområden), en rättsinstitution som i de allra flesta fall inte är belagd förrän under renässansen, men vars ursprung ändå förefaller vara mycket gammalt.⁴¹ Ordet *birk*, en reduktion av *bjärköarätter*, har ytterst att göra med handelsstaden Björkö, lat. Birca, i Mälaren, och signalerar en rättslig särställning gentemot häraderna; den som bodde i ett birk kunde inte dras inför rätta av häradsrätten.⁴² Birken är en särdansk företeelse och bland de äldsta finns framförallt kloster och gods som tidigt har varit kungsgårdar.⁴³ Även birken har avsett rättsindicerande ägonamn, om än inte lika många som häraderna, och inte sällan utmärkande endast avrättningsplatsen.

Ofta finns i häradernas geografiska centralbygder en sorts dialektik mellan ett par närbelägna platser som båda har kluster av ägor med rättsnamn. Ofta har en av dessa platser en tydlig godsanknytning t.ex. genom att den har varit kungsgård eller centrum för ett kyrkligt smålän under medeltiden. I flera

fall tycks häradstinget i tidigmodern tid ha flyttats till sådana tidigare godsanknutna platser samtidigt som alltså äldre närbelägna tingsplatser utan påtaglig godsanknytning har övergivits. Då detta har skett har en tudelning mellan en primärt gårds- eller i utvidgad mening hushållsanknuten rättssfär och en mer kommunal upphört. Denna tudelning manifesteras under medeltiden i begreppen *härad* och *birk*, men man måste ställa sig frågan om den kan vara äldre än så. Jag menar att man måste överväga om platser som Järrestad, Södra Åsum, Ravlunda, Ingelstad, Oxie, Vä m.fl. kan ha utgjort egna mindre och tydligt godsanknutna kretsar i fråga om samlingsplatser för t.ex. rättsutövning även tidigare än medeltiden.

Det är talande att det har funnits kyrkor vid de rättsplatser som kan förmodas ha sitt ursprung i mer privata rättskretsar av birktyp. Vid de allra flesta häradstingsplatser finns däremot inga kyrkor. Araskoga i Färs härad tillhör denna senare kategori platser, liksom t.ex. Rönneberga i Rönnebergs härad, Torn (Västra och Östra) i Torna, Önsvala i Bara, Karlaby i Järrestads och Käglinge i Oxie härad. I detta kan man kanske läsa in något om socialt åtskilda miljöer och intressekonflikter under övergångstiden mellan yngre järnålder och medeltid. I det ena fallet ligger det nära till hands att tänka sig en elitär miljö med egen jurisdiktion knuten till en bestämd godsdomän och med ett intresse i att manifesteras den nya religionen i kyrkobyggnade. I det andra fallet kan vi istället tänka oss en socialt bredare och mer egalitär gemenskap inom vilken rötterna till den gamla religionen har varit starkare och kyrkans roll mindre intressant.⁴⁴

En tredje bild av förhållandet mellan kyrka, godsbildning, rättsplats och förhistorisk kultplats får vi om vi ser till förhållandena kring lagsagens ting, landstinget. Här förenas de inslag som annars förekommer antingen

I Färs härads kärnbygd finns två kluster av lokaler med rättsanknutna namn, båda också innehållande ett flertal lokaler med namn som knyter an till folktro och lokala legender. I historisk tid har åtminstone avrättningsplatsen funnits i Södra Åsum, men även tidigare har här funnits en rättsplats eftersom Södra Åsum var kungsgård under medeltiden och eget birk. Häradstinget har, samtidigt som birket existerade, funnits i Araskoga. Det komplexa förhållandet mellan Araskoga och Södra Åsum ifråga om rättsplatsernas placering har sin motsvarighet i många skånska häradar och kan härledas ur en tidig åtskillnad mellan godsanknuten och mer kommunal rättsutövning. (Svensson 2015).

vid häradstingen eller vid birketingen. Precis som vid häradstingen förekommer runt landstingsplatserna ofta elitära bosättningar från yngre järnåldern på visst avstånd från landstingsplatserna. Uppåkra – Lund i Skåne, Västra Vång – Hjortsberga i Blekinge, Slöinge – Getinge i Halland är närliggande exempel. Och liksom vid häradstingen finns i flera fall onomastiska eller arkeologiska indicier som antyder förkristna kultplatser invid medeltidens landstingsplatser såsom i *Lund*, *Odense* och *Viborg*. Men till skillnad från häradstingen finns en mycket påtaglig kyrklig närvaro i närheten av landstingen. I detta avseende påminner landstingen alltså snarare om de typiska birken. I många fall finns en rumslig närhet mellan biskopssäten och landstingsplatser under medeltiden. I flera fall, som Lund i Skåne och Roma på Gotland, finns också tidiga kloster i landstingens närhet.⁴⁵ Landstingens landskap (och därmed väl också själva landstingen) tycks alltså i högre grad än häradstingens ha tagits i anspråk av den sena vikingatidens och medeltidens eliter. Dessa gruppers ambitioner inom rättsområdet har varit begränsade i förbindelse med häradstingen, men har däremot kunnat få genomslag i anslutning till gods man kontrollerat, gods som i somliga fall senare är kända som *birk*.

Landskap och ting

Ett landskap är, tänker jag mig, en särskild kombination av disparata former, iakttagelser och minnen, satta samman till en begrip- lig helhet inom diskursiva ramar. Landskap existerar i betraktarens öga. De är unika för individen och för ögonblicket. Men det finns ändå gemensamma landskap, förståelser som vi delar utifrån gemensamma erfarenheter, gemensam perceptionsförmåga och, inte minst, genom tillgången till gemensamma språkliga utsagor.

Äldre tiders tingsplatser ger en bild av hur det gemensamma rättssamfundet manifesterades i landskapet i äldre tid, innan våra nuvarande skrifter, institutioner och byggnadsverk existerade, då rumsligheten – landskapet, platserna och sättet att tala om dem – i sig var den semiotik som senare kom att ersättas av diverse skriftgenrer. Tingsplatserna har varit essensen av och det sammanhållande kittet i samhället från åtminstone yngre järnålder och fram i tidigmodern tid. Lite tillspetsat kan man säga att de under lång tid har *utgjort* samhället, om man med samhälle menar en gemensam arena för handlingar som vidmakthåller normer och artikulerar en gemensam idévärld. Att avkoda tingens landskap – topografin, rättsdistriktsnamnen, ägonamnen – kring rättsplatserna, är en angelägen uppgift, som växer med varje försök som görs.

Summary

A small but notable part of old Scanian field names are containing words relating to jurisdiction, words like *ting* ('court') and *galge* ('gallows'). By studying those names and the places they denominate it is often possible to get a picture of where the things of hundreds (*häradsting*) and other assemblies took place before the 17th century – in medieval times and possibly even earlier. In some cases a remarkable continuity of place and practice can be assumed, in others it seems people have returned to ancient places of assembly in order to establish new courts. The landscape of the hundred courts is archaic, magnificent and mythical, and shared, qualities that contributed to the maintenance and legitimation of judicial practice.

A division into a general, public judicial sphere and a more limited and exclusive sphere can be seen. In the medieval this division is manifested in the terms *härad* and

birk, but the phenomenon may be at least as old as the Late Iron Age. The assembly places of the birk courts can be associated to medieval parishes and churches to a higher degree than the assembly places of the härad courts. This is interpreted as a reflection of social differentiation in the early medieval period.

When one compares the law-relating field-names to the district-names containing what traditionally has been seen as the names of the villages where the courts were held, there is not a convincing spatial match. The law relating field names typically denominate places in the outskirts of the village territories of the settlements whose names resemble the hundred names, or places close to nearby villages. A new interpretation is suggested: Hundred names resembling village names are named directly after the locals where the things took place, and the names of those places independently also gave their names to nearby villages.

Noter

- ¹ Fagerlund 2010:311ff.; Trolle-Önnerfors 2007 a–e.
- ² Svensson 2007:191ff.; Svensson 2015.
- ³ Jørgensen 1947:244.
- ⁴ Jørgensen 1947:236; Andersson 1999:435ff.
- ⁵ Jørgensen 1980:37f.
- ⁶ Andersson 1999:435ff.
- ⁷ Andersson 1965:10, 175f.
- ⁸ Andersson 1965:174; Jørgensen 1980:39f; Andersson 1999.
- ⁹ Wahlberg 2003:306.
- ¹⁰ Vikstrand 2001:63ff.; Jørgensen 2004; Brink 2013:42ff.
- ¹¹ Eller möjl. efter ett ortnamn *Othenswæ. Andersson 1965: 101ff., 103, 165f.; Isaksson 1980 28ff.
- ¹² Andersson 1965:179ff.; Andersson 2014; Vikstrand 2015:43.
- ¹³ Andersson 1965:45; Wahlberg 2003:281; Sandnes 2016.
- ¹⁴ Thiset 1903.
- ¹⁵ Stobaeus 2013.
- ¹⁶ Stobaeus 1706.
- ¹⁷ Sahlgren 1920, dens. 1925a, dens. 1925b; Bolin 1933.

- ¹⁸ Sahlgren 1920:54ff., 61f.; Bolin 1933; Andersson 1947:86 n.44; Jørgensen 1980:38f.; Svensson 2015:30ff., 254ff.
- ¹⁹ Ingvar Andersson 1947; Thorsten Anderson 1965.
- ²⁰ Andersson 1965:163f.; Andersson 1999.
- ²¹ Andersson 1965.
- ²² Sahlgren 1920, dens. 1925b; Andersson 1947:321ff...; Jørgensen 1980:38 (med hänv. till Sahlgren 1925b)
- ²³ Jørgensen 1980:39f.
- ²⁴ Om sådana analogier, se Näsman 1998:1ff.
- ²⁵ Svensson 2015:237ff.
- ²⁶ Se Svensson 2015:232f.
- ²⁷ Se Zachrisson 1998; Pantos 2003; Gleeson 2015; FitzPatrick 2015; Svensson 2015:254.
- ²⁸ Om makt, organisation och bebyggelse, se Mogren 2005:8ff.
- ²⁹ Om användande och återanvändande av historia vid tingsplatser se Sanmark & Semple 2008:245ff.; Sanmark 2013:106ff med anf. litt.
- ³⁰ Svensson 2015:222.
- ³¹ Söderberg 2005:303f.; Svensson 2015:206f.
- ³² Svensson 2015:85, 125f., 147, 153f., 167, 184, 195, 212 m.fl. exempel.
- ³³ Svensson 2015:238.
- ³⁴ Sahlgren 1920:56; Andersson 1965:96; Svensson 2015:33.
- ³⁵ Jørgensen 1947:511f.; Svensson 2015:143.
- ³⁶ Jørgensen 1947:511f.; Kancelliets brevbøger: register »flytning af ting».
- ³⁷ Svensson 2007; Svensson 2015.
- ³⁸ Hallberg 2009:114; Wahlberg:2003:373; Svensson 2015:135f.; Hallberg 2016:21f.
- ³⁹ Svensson 2015:94f., 198ff. *Harjager* innehåller en sammansättning av (motsv.) *hård* och *åker*. *Bara* syftar på en barmark.
- ⁴⁰ Svensson 2015:224f.
- ⁴¹ Lerdam 2004:35, 94
- ⁴² Lerdam 2004:94; Svensson 2012:398ff.; Svensson 2015:34ff.
- ⁴³ Lerdam 2004.
- ⁴⁴ Svensson 2015:215ff.
- ⁴⁵ För fler exempel på samband mellan lag- eller alltingsplats och kyrkobyggnad, se Andrén 2013:38ff.

Källor och litteratur

- Andersson, Ingvar 1947: *Skånes historia. 1. Till Saxo och Skånelagen*. Stockholm.
- Andersson, Thorsten 1965: *Svenska häradsnamn*. Nomina Germanica – Arkiv för Germansk Namnforskning. Utgivet av Jöran Sahlgen. 14. Uppsala.
- Andersson, Thorsten 1999: Herred. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 2. Aufl. 14: 435–440. Berlin & New York.
- Andersson, Thorsten 2014: Nordiska distriktsbenäm-

- ningar i gammal tid. *Namn och bygd*. 102. 2014. Uppsala.
- Andrén, Anders 2013: The significance of Places: the Christianization of Scandinavia from a spatial point of view. *World Archaeology*. 45:1. London. 27–45.
- Bolin, Sture 1933: *Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen*. II. Lund.
- Brink, Stefan 2013: Myth and ritual in pre-Christian Scandinavian landscape. *Sacred sites and holy places. Exploring the sacralisation of landscape through time and space*. Nordeide, Sæbjørg Walaker & Brink, Stefan (ed.). 33–51. Turnhout.
- Fagerlund, Solveig 2010. Aktörer på tinget. Landsbygden. Helsingborgs historia. Del VIII:1. Red. Ulfsparré, Anna Christina, m. fl. 311–368. Helsingborg.
- FitzPatrick, Elisabeth 2015: Assembly Places and Elite Collective Identities in Medieval Ireland. Iversen, Frode & Sanmark, Alexandra et al. (red.). 2015: The Thing at the Edge of Europe. The Assembly project. *Journal of the North Atlantic. Special volume* 8. Steuben. 52–68.
- Gleeson, Patrick 2015: Kingdoms, Communities and Óenaig: Irish Assembly Practices in their Northwest European Context. Iversen, Frode & Sanmark, Alexandra et al. (red.). 2015: The Thing at the edge of Europe. The Assembly project. *Journal of the North Atlantic. Special volume* 8. Steuben. 33–51.
- Hallberg, Göran 2009: *Oxie härad och Malmö stad. Skånes ortnamn. Serie A, Bebyggelsenamn. D. 15*. Uppsala.
- Hallberg, Göran 2016: *Torna härad och Lunds stad. Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 19*. Institutet för språk och folkminnen
- Isaksson, Stig 1980: Onsjö härad. *Skånes ortnamn. Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 14*. Lund.
- Jørgensen, Bent 1980: *Stednavne og administrationshistorie*. København.
- Jørgensen, Bent 2004: Old -inge-derived names in Denmark. Place-names, tribal designations or both? *Suffixbildungen in alten Ortsnamen. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 14–16 Mai 2004*. Andersson, Thorsten & Nyman, Eva (red.). Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi. 88. Uppsala.
- Jørgensen, Poul Johs. 1947: *Dansk retshistorie: retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede*. 2. udg. København.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1658. København. 1885–
- Lerdam, Henrik 2004: *Birk, lov og ret: birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. København.
- Mogren, Mats 2005: Den långa medeltiden. *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Stockholm. 8–33.
- Näsman, Ulf 1998: Sydskandinavisk samhällsstruktur i ljust av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatser är centrala? *Centrala platser centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. Acta archaeologica Lundensia Series in 8, No. 28*. Larsson, Lars & Hårdh, Birgitta (red.). 1–26. Stockholm.
- Pantos, A. 2003. On the edge of things: the boundary location of Anglo-Saxon Assembly-Sites. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History*. 12. 38–49.
- RAÄ Fmis. Riksantikvarieämbetet. Fornsök. www.fmis.raa.se
- Sahlgren, Jöran 1920: De skånska häraderna och deras namn. En översikt. *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk namnforskning*. 8. Lund.
- Sahlgren, Jöran 1925a: Häradsnamnet Luggude. En replik. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*. 1925. Lund.
- Sahlgren, Jöran 1925b: Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. 7. Sunnerbo, Vadsbo och Lungbo. Ett bidrag till boindelningens historia. *Namn och bygd*. 13. 1925.
- Sandnes, Berit 2016: *Villands härad. Skånes ortnamn. Serie A. Del 26. Bebyggelsenamn*.
- Sanmark, Alexandra 2013: Patterns of Assembly: Norse Thing Sites in Shetland. *Debating the Thing in the North I: The assembly Project. Journal of The North Atlantic. Special Volume* 5. 96–110.
- Sanmark, Alexandra & Semple, Sarah: 2008: Places of Assembly. New discoveries in Sweden and England. *Fornvännen*. 2008:4. Stockholm. 245–259
- Stobæus, Andreas 1706. *De Scania Antiqua*. Dissertatio prima, quam [...] Jonas P. Gielberg [...]. Lund.
- Stobæus, Per 2013: Lund på latin. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*. Nr 1. 2013. Lund.
- Svensson, Ola 2007: Skånska ortnamn i anslutning till rättsutövning. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet. Rapport fra NORNA's 35. Symposium på Bornholm 4–7 maj 2006*. Eggert Birgit & Holmberg Bente & Bent Jørgensen red. 191–219. Uppsala: Norna.
- Svensson, Ola. 2012. Dalby birk och rättens platser. *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Borgehammar, Stephan & Wienberg, Jes. (red.). Centrum för Danmarksstudier. 28. Göteborg & Stockholm. 398–408.
- Svensson, Ola 2015. Nämnda ting men glömda. Ort-namn, landskap och rättsutövning. Linnéuniversitetet. <http://lnu.diva-portal.org/smash/get/diva2:858241/FULLTEXT06.pdf>
- Söderberg, Bengt 2005: *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter. No 62. Stockholm.

- Thiset, Anders 1903: *Skaanske by- og herredsvaaben i den danske tid*. Lund.
- Trolle Önnerfors, Elsa 2007a: Domsagohistorik, Kristianstads tingsrätt. *Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007*. Löfgren, Eva & Blank, Ylva & Borg, Henrik & Trolle Önnerfors, Elsa & Roos, Johanna (red.). RAÄ. Internet 150915: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa.jsessionid=1C884195DD8CA23014CC05CD17B3C78B?dokumentId=21000001428571&thumbnail=false>
- Trolle Önnerfors, Elsa 2007b: Domsagohistorik, Lunds tingsrätt. *Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007*. Löfgren, Eva & Blank, Ylva & Borg, Henrik & Trolle Önnerfors, Elsa & Roos, Johanna (red.). RAÄ. Internet 150915: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001428545&thumbnail=false>
- Trolle-Önnerfors, Elsa 2007c: Domsagohistorik, Eslövs tingsrätt. *Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007*. Löfgren, Eva & Blank, Ylva & Borg, Henrik & Trolle Önnerfors, Elsa & Roos, Johanna (red.). Internet 150922: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001428561&thumbnail=false>
- Trolle-Önnerfors, Elsa 2007d: Domsagohistorik, Ystads tingsrätt. *Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007*. Löfgren, Eva & Blank, Ylva & Borg, Henrik & Trolle Önnerfors, Elsa & Roos, Johanna (red.). Internet 150922: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa.jsessionid=51B496C87DC9883F0DDC93E87E567FC5?dokumentId=21000001428535&thumbnail=false>
- Trolle-Önnerfors, Elsa 2007e: Domsagohistorik, Landskrona tingsrätt. *Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007*. Löfgren, Eva & Blank, Ylva & Borg, Henrik & Trolle Önnerfors, Elsa & Roos, Johanna (red.). Internet 150922: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa.jsessionid=AA2E6D1D30DCC296A77405A2BA92F71B?dokumentId=21000001428549&thumbnail=false>
- Wahlberg, Mats 2003 (Red.): *Svenskt ortnamnslexikon*. SOFI. Uppsala
- Vikstrand, Per 2001: *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Acta Academiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson. 17. Uppsala.
- Vikstrand, Per 2015: Rönö hundare och Runtuna. *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok 2015*. 41–65. Uppsala.
- Zachrisson, Torun 1998: *Gård, gräns, gravfält: sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Diss. Stockholm.

Den sundska tunnan

En upptäckt av ett »falskt och oriktigt» saltmått i Helsingborg

Av Solveig Fagerlund

Fil.dr i historia, Helsingborg

Efter Roskildefreden 1658 förändrades villkoren för handeln i Helsingborg. Helsingör, den stad med vilken Helsingborg haft torggemenskap med i århundraden, kom att räknas som utrikes ort. Tulltaxorna höjdes och kontrollen över både sjö- och landtull lades i händerna på nitiska tjänstemän. Det svenska tullsystemet gav upphov till en mängd konflikter mellan stadens invånare och tulltjänstemännen. Dessa konflikter har skildrats i andra sammanhang.¹ För att göra det möjligt att räkna ut rätt tull- och skattesats var det viktigt att väga och mäta varorna. Varor som fördes in i eller ut ur städerna skulle vägas i stadens vägbod innan de fick saluföras. De rymdmått som använts sedan medeltiden, såsom skäppa, spann och tunna varierade i storlek beroende på vad som förvarades i dem och var de användes. För svenskt område är det till exempel belagt att den småländska och västgötska tunnan skilde sig från den uppländska.² Från danskt område är flera tunnor med olika storlek kända, bland annat Ribetunnan om 173 liter och Haderslevstunnan om 130 liter.³ Under loppet av 1600-talet skedde en standardisering av mått, vikt och mynt både i Danmark och i Sverige. Enligt förordningar från 1683 och 1698 skulle en salttunna i Danmark rymma 176 potter eller 170, 37 liter medan en svensk salttunna enligt förordningen av år 1665 opackad skulle hålla 56 kannor eller 146, 35 liter.⁴

De svenska myndigheterna hade redan efter 1658, utan nämnvärt resultat, försökt att

införa svenska vikter, mått och mynt i de forna danska områdena. År 1666 kom påbud om att rymdmåtten inom generalguvernementet skulle rättas efter de svenska. På varje rådstuga skulle en tunna uppsättas som mönster och tunnor och andra mått skulle vara märkta. På 1680-talet hade man i Helsingborg mer och mer inrättat sig efter dessa regler, men fortfarande användes de gamla måtten. Ett sådant var den sundska, eller öresundska tunnan, om vilken det finns knapphändig information. Salthandeln, som den beskrivs av Gösta Johannesson i Helsing-

Svagdrickske från Lindvalls i Långvinkeln från 1800-talets senare hälft. Ur Kulturmagasinet/Helsingborgs museers samlingar, inventarienummer HeM 22-60.

borgs historia var inte helt obetydlig. Stadens köpmän hade rätt att erlägga tull för importerat salt inte i pengar utan i salt.⁵ Johannesson nämner inte den sundska tunnan, vilket är förklarligt då han i detta avseende använt sig av de officiella tullräkningarna.

Den 27 februari 1686 stämdes handelsmannen Sören Jöransson inför Helsingborgs rådstuga på order av generalguvernör Rutger von Ascheberg, i saken företrädd av krigsfiskalen Mickel Philip Breuer. Anledningen till detta var att det kommit till guvernörens kännedom att handelsmannen Olof Nilsson blivit »förnär skedd» av Sören Jöransson med »falska och oriktiga mål». Sören Jöransson betygade att den sundska tunnan använts enligt skriftligt kontrakt mellan parterna och att

Kunglig Majestäts intresse intet är försvinnat vid tullen emedan det är inrikes från kommet och vid utgåendet kunglig majestäts tull av detta salt blivit betalt.

Jöransson berättade också att den sundska tunnan alltid använts i staden för »negotiens» skull när några främmande skeppare anlände i Sundet med salt. För dessa kunde man bara köpa av med sundskt mål. Om man inte själva kunde ha en sundsk tunna i staden var man tvungna att hyra Helsingörs, som stadsvägaren där tog ut en tämligen hög summa för varje gång. Den sundska tunnan i Helsingborg var tillverkad av handelsmän som tidigare bott i staden och förvarades hos Sören Jöransson. Som bevis för att inte Kunglig Majestäts tull blev försvinnad visade han upp tullnärens, Erik Brunnsviks sedel och uträkning. För när någon köpt salt i sundet och mätt det med den sundska tunnan hade tullnären räknat ut skillnaden till det svenska måttet och också räknat ut tullen efter det samma. Detta kunde också de övriga handelsmännen, som blivit kallade som vittnen, intyga. Jöransson visade också fram en för-

likningsskrift mellan sig och Olof Nilsson som hade sett tunnan före uppmätandet och själv gått med på att det skulle mätas med sundskt mål.

Efter detta begärde Breuer att få se tunnan, han ville veta om den var bränd. Han begärde också att den skulle beslagtas i väntan på generalguvernörens beslut. Han fick löfte om att få se tunnan, som givetvis inte var bränd, eftersom den inte kunde brännas med stadens brännmärke. Sören Jöransson underströk igen att Kunglig Majestät inte tog någon skada, möjligen gjorde borgerskapet i Helsingborg och Helsingör en liten vinst vid första inköpet. Dessutom betygades att när »våra egna svenska inbyggare» sålde salt till varandra användes endast den svenska tunnan. Att Sören Jöransson sålt till Olof Nilsson en enda gång berodde på det kontrakt de skrivit. Borgmästaren Bengt Lang förklarade till slut att han aldrig förr hört talas om den sundska tunnan men han hade heller aldrig hört några klagomål.⁶ Av protokollet att döma rådde det en stark överenskommelse mellan Helsingborgs handelsmän om den sundska tunnan. Vad som inte framgår är när det är Sören Jöransson som talar och när det är andra handelsmän eller någon av rådmännen.

Med tanke på att magistraten bestod av handlare är det på plats att fråga sig varför borgmästaren var ovetande. Under 1680-talet tillsatte de svenska myndigheterna svenskfödda män på förtroendeposter för att stärka lojaliteten till den svenska kronan. Bengt Lang var en av dessa. Han hade tidigare varit ränte- och proviantmästare i landskrona och utsågs till vice borgmästare av generalguvernör Ascheberg den 17 oktober 1681 och blev ordinarie borgmästare fyra år senare.⁷ Det är känt att det rådde konkurrens mellan de svenskfödda och de danskfödda inom magistraten under denna tid.⁸ Möjligen var det så att Bengt Lang undanhölls information om den sundska tunnan. Om han visste om den

Grafik över Hbg:s hamn efter odaterad originalteckning av A.T.G. Tryck. Tunnor har använts för transport, förvaring och mätning under flera hundra år. Ur Kulturmagasinet/Helsingborgs museers samlingar.

men låtsades ovetande, kan detta bero på att han stod i tacksamhetsskuld till guvernören som insatt honom på borgmästarposten och inte ville hamna i onåd hos denne om han erkände sin vetskap om det oriktiga måttet.

Några dagar senare skrev emellertid Bengt Lang tillsammans med tre andra rådmän under ett brev till generalguvernementet med ansökan om att staden skulle få använda den sundska tunnan. Det bifogade rådstuguprotokollet som de ansåg visade att den sundska tunnan verkligen behövdes, och att dessutom Kunglig Majestäts tullinkomster inte försnillades vid användandet av den. De garanterade också att tunnan endast skulle användas i speciella fall och att den annars skulle vara inlåst på rådstugan.

Svaret från generalguvernören lät inte vänta

på sig. Han läxade upp magistraten för att den inte bättre sett till att endast de svenska måtten brukades, och att inte gamla oriktiga och obrända mått var kasserade. Han befallde allvarligen magistraten att den inte skulle låta något annat än svensk tunna, vikt och mått brukas. De fick inte befatta sig vidare med den öresundska tunnan, eftersom denna »aldeles skall vara casset» och den tunna som Sören Jöransson »till en skadlig och otillåten profit haffwer till dubi brukat» fick magistraten order om att låta stadstjänarna helt och hållet slå sönder och fördärva så att den aldrig mer skulle kunna användas. Magistraten tillsades också att ge Sören Jöransson straff och näpst för sitt brott. Ascheberg avslutade brevet med att nämna att han förväntade sig bättre rättelse av magistraten.⁹

I rådstuguprotokollen finns inga uppgifter om att Sören Jöransson skulle ha blivit straffad, och hans fortsatta bana som handelsman kan betraktas som framgångsrik. År 1688 fick han tillstånd av kommerskollegium att anlägga ett tobaksspinneri och 1689 tog han initiativ till bildandet av ett köpmanskompani i Helsingborg. Året därefter blev han utsedd till kyrkoföreståndare och 1694 till rådmän. Sören Jöransson är bara en av de köpmän i Helsingborg som efter Roskildefreden brutit mot de svenska reglementena men ändå lyckats väl. Kungamakten tjänade mer på att ha köpmännen som vänner än som fiender. Den öresundska tunnan i Helsingborg blev med all säkerhet sönderslagen. Om dess tvillingtunna Helsingör är inget hittills känt.

Summary

At the end of the seventeenth century the Swedish authorities put a lot of efforts in to standardizing measurement and weight, not least in the former Danish regions. This article explores the existens of an elderly local measuring barrel, used in the salt trade in Helsingborg in the sixteen-eighties. The barrel was object to an inquiry from the Swedish government as "false and incorrect" and the local authorities was ordered to completely destroy it.

Noter

- ¹ Se bland annat Johannesson, Gösta, sid. 11–107, Fagerlund, sid. 76–93.
- ² Jansson, sid. 30 ff.
- ³ Aakjær sid. 213.
- ⁴ Rasmussen, sid 61, Stiernman, sid. 432.
- ⁵ Johannesson IV:2 sid. 168.
- ⁶ Helsingborgs stadsarkiv, Rådhusrätt och magistrat, dombok A I:2.
- ⁷ Johannesson IV:1, sid. 338 ff.
- ⁸ Se bl. a. Johannesson, IV:2 sid. 328 ff.
- ⁹ *Skånska generalguvernementskansliets arkiv*, Protokoll och koncept A:55.

Referenser

Otryckt material

Landsarkivet i Lund

Helsingborgs stadsarkiv

Rådhusrättens och magistratens arkiv:

Domböcker

Brevkoncept och brevböcker

Skånska generalguvernementskansliets arkiv

Protokoll och koncept.

Tryckta källor och litteratur

Fagerlund, Solveig, *Handel och Vandel: Vardagslivets struktur ur ett kvinnoperspektiv; Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002.

Jansson, Sam Owen, »Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt» i *Maal og vægt, Nordisk kultur*, Svend Aakjær 1936.

Johannesson, Gösta, *Helsingborgs historia del IV:1 och IV:2*, Helsingborg 1969.

von Stiernman, Anders Anton, *Samling utaf Konl. Bref, Stadgar och Förordningar*, volym 3, 1753.

Aakjær, Svend, »Maal vægt og texter i Danmark», i *Maal og vægt, Nordisk kultur*, Svend Aakjær 1936.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2016, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Museichef Per Karsten, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund
Processledare Samuel Lindeborg,

Vessigebo

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,
Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,
Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Professor Birgitta Odén-Dunér in memoriam

I

JENS VELLEV

Tycho Brahes liv, død og efterliv

2

OLA SVENSSON

Rön om rätt och rum

Tingsplatser och rättskretsar ur ett ortnamnsperspektiv

18

SOLVEIG FAGERLUND

Den sundska tunnan

En upptäckt av ett »falskt och oriktigt» saltmått i Helsingborg

23

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.